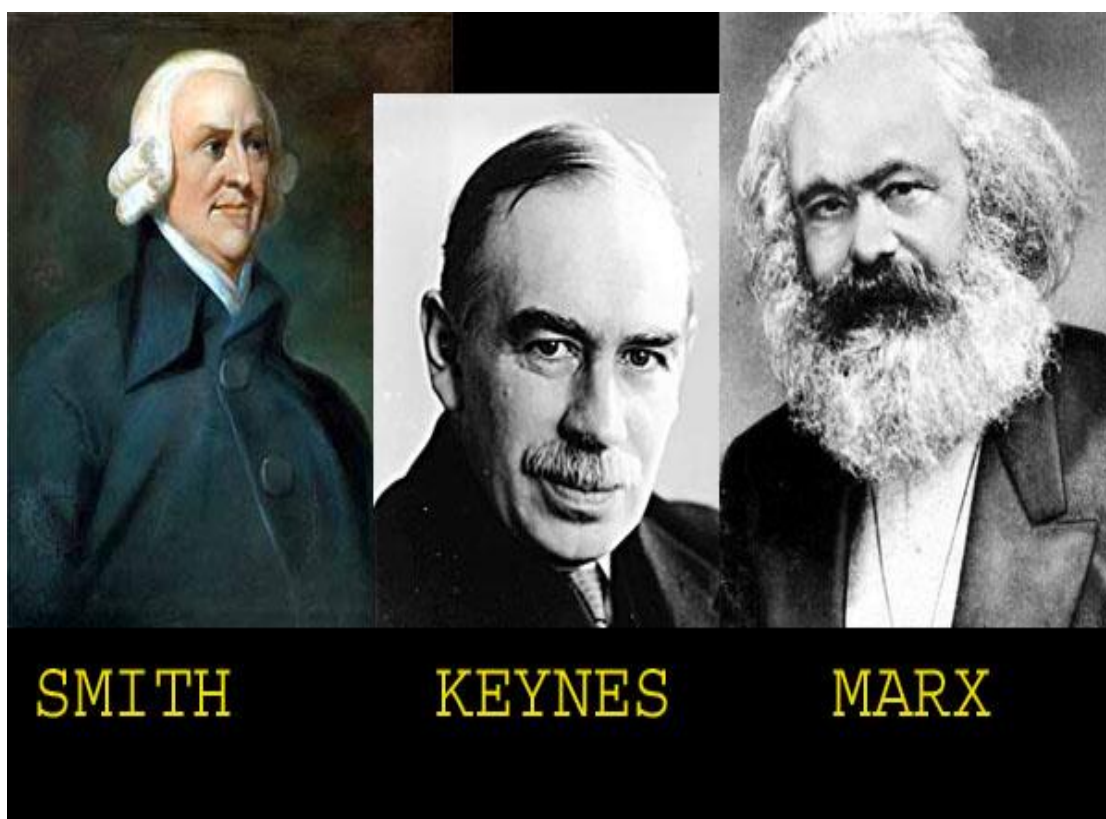

Θέμα:

Adam Smith, Karl Marx και John M. Keynes: Η επίδραση των θεωριών τους στη σύγχρονη Οικονομική Ιστορία

Όνομα: Λεωνίδας

Επώνυμο: Μπαμπούλιας

Αριθμός Μητρώου: 11575

Εξάμηνο: Η΄ Πρέβεζα, Σεπτέμβριος 2014

Εποπτεύουσα καθηγήτρια
Τριάρχη Ειρήνη

Περίληψη

Οι *Οικονομικές Επιστήμες* ανήκουν στις κοινωνικές επιστήμες. Το θέμα με το οποίο ασχολούνται και ερευνούν είναι η οικονομία. Αποτελούν το σύνολο των συνειδητών ενεργειών, ατόμων ή ομάδων ανθρώπων, οργανωμένες σε κοινωνίες, που καταβάλουν προσπάθειες προκειμένου να αποκτήσουν «μέσα» για την κάλυψη των αναγκών τους.

Η αποκλειστική απασχόληση των Οικονομικών Επιστημόνων είναι: η ερμηνεία και η έρευνα των οικονομικών γεγονότων, ο προσδιορισμός των τιμών σε αγαθά και υπηρεσίες, η πρόβλεψη των οικονομικών κρίσεων, η μελέτη προηγούμενων κρίσεων, καθώς επίσης και η σχεδίαση των μέτρων που πρέπει να λαμβάνει η κάθε κυβέρνηση (μέσω της νομισματικής πολιτικής κυρίως) για την αντιμετώπιση υπαρχουσών κρίσεων και την «θωράκιση» της οικονομίας από μελλοντικές κρίσεις. Με τους νόμους που προκύπτουν από την οικονομική επιστήμη (οικονομικοί νόμοι), μπορεί να γίνει δυνατή η πρόβλεψη ευμενών ή δυσμενών συνεπειών που θα επέλθουν από την εφαρμογή ενός οικονομικού μέτρου ή μιας οικονομικής ενέργειας ή ακόμα και μιας επίσημης δήλωσης (ενός υπεύθυνου αξιωματούχου) για το πώς θα εφαρμοστεί ή θα εφαρμοστούν αυτές. Οι επιχειρηματίες και κυρίως τα κράτη είναι αυτοί που καθοδηγούνται (για τωρινές ή μελλοντικές αποφάσεις) να πράξουν τις οικονομικές ενέργειες τους.

Οι Οικονομικές Επιστήμες έχουν μία κύρια διαφορά από τις φυσικές επιστήμες. Στις φυσικές επιστήμες μπορεί να γίνει πείραμα για το αποτέλεσμα των ενεργειών, ενώ στην οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να γίνει πείραμα, γιατί εμπλέκονται πολλοί και αστάθμητοι παράγοντες. Παράδειγμα, αν υπάρχει μία αύξηση της προσφοράς τότε θα εμφανιστεί μείωση της τιμής και στην συνέχεια μείωση της προσφοράς.

Οι μεγάλοι κλασικοί οικονομολόγοι αποτελούν τους θεμελιωτές της οικονομικής επιστήμης. Οι σημαντικότεροι εκφραστές της οικονομικής σκέψης

ήταν ο Adam Smith, ο Karl Marx και ο John M. Keynes. Έγιναν προσπάθειες ώστε οι θεωρίες τους να εφαρμοστούν στο πέρασμα του χρόνου, άλλοτε με σχετική επιτυχία και άλλοτε με σχετική αποτυχία.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Περιεχόμενα.....	4
Εισαγωγή.....	6
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1</u>	
Η γέννηση της Οικονομικής Επιστήμης.....	10
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2</u>	
Adam Smith	
2.1 Η αντίληψη του Smith για την οικονομία	
2.1.1 Η οικονομική και κοινωνική ματιά.....	15
2.1.2 Το εισόδημα κατά την συσσώρευση και την διανομή.....	18
2.2 Πως ο Smith εξηγεί τον μηχανισμό της αγοράς	
2.2.1 Αξία.....	20
2.2.2 Η αγορά, ο ανταγωνισμός και το «αόρατο χέρι».....	22
2.3 Smith: μια θεωρία δύο διαφορετικά στοιχεία.....	24
2.4 Αξιολόγηση της θεωρίας του Adam Smith.....	25
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3</u>	
Karl H. Marx	
3.1 Ο Marx οικονομολόγος μέσα από την κοινωνιολογία	
3.1.1 Ο Marx και οι κλασικοί οικονομολόγοι.....	27
3.1.2 Η κοινωνικοοικονομική ανάλυση.....	30
3.2 Η ανάλυση του Marx για την μετάβαση και οι οικονομικές αλλαγές	
3.2.1 Από τον φεουδαρχισμό στον καπιταλισμό.....	32
3.2.2 Εκμετάλλευση, αξία και μετασχηματισμός αξιών σε τιμές.....	34
3.3 Πως λειτουργεί το οικονομικό σύστημα του Marx;	
3.3.1 Ισορροπία, μισθοί και οικονομικός κύκλος.....	38

3.3.2 Νόμοι κίνησης και κρίση.....	40
3.4 Τι μας προσέφερε η θεωρία του.....	42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

John M. Keynes

4.1 Η δημιουργία της κεϋνσιανής σχολής

4.1.1 Η ζωή και το έργο του.....	45
4.1.2 Η κεϋνσιανή επανάσταση.....	46

4.2 Ανάλυση της συμπεριφοράς των ατόμων στο οικονομικό σύστημα

4.2.1 Η προτίμηση για ρευστότητα.....	51
4.2.2 Οι τέσσερις φάσεις του Οικονομικού Κύκλου.....	56

4.3 Η ανατρεπτική φιλοσοφία του Keynes

4.3.1 Ιδιωτικές επιχειρήσεις, κράτος ευημερίας και σοσιαλισμός.....	60
4.3.2 Σταμάτησε ο Keynes να είναι κεϋνσιανός;.....	62

4.4 Τι μας δίδαξε ο Keynes;.....

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Από την θεωρία στην πράξη

5.1 Ο σύγχρονος καπιταλισμός;.....

5.2 Η επαλήθευση του Marx;

5.2.1 Από κρίση σε κρίση.....	69
5.2.2 Μια «νίκη» της εργατικής τάξης.....	71

5.3 John M. Keynes: ο δρόμος προς την ανάπτυξη

5.3.1 Η κρίση του 1929.....	74
5.3.2 Ο Keynes πιο επίκαιρος από ποτέ άλλοτε.....	76
5.3.3 Η «αόρατη» απειλή.....	81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Οι πρωταγωνιστές με το βλέμμα στο μέλλον

6.1 Η αναχαίτιση της ύφεσης.....	86
6.2 Ευρώπη.....	87

6.3 ΗΠΑ.....	88
Επίλογος.....	90
Βιβλιογραφία.....	91

Εισαγωγή

Στην πτυχιακή εργασία που ακολουθεί, γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί και να προσδιοριστεί η οικονομία ως επιστήμη. Επίσης, γίνεται προσπάθεια να εξεταστούν οι θεωρίες των βασικών θεμελιωτών της οικονομικής επιστήμης. Οι θεωρίες αυτές εκφράστηκαν και εφαρμόστηκαν (σε μεγαλύτερη ή μικρότερη κλίμακα), σε περασμένες εποχές. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί και να γίνει αντικείμενο εξέτασης είναι: οι θεωρίες αυτές μπόρεσαν να εφαρμοστούν με επιτυχία, εξολοκλήρου ή ένα μέρος τους, στο πέρασμα των χρόνων και αν υπάρχει η δυνατότητα να εφαρμοστούν σήμερα; Το ερώτημα αυτό θα μπορούσε να συμπληρωθεί: μπορεί να γίνει πρόβλεψη της οικονομικής εξέλιξης;

Όπως φαίνεται από τα ερωτήματα που τέθηκαν πιο πάνω, το θέμα της εργασίας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί: κατά την διάρκεια των ετών, όσοι επικαλέστηκαν τις θεωρίες αυτές προσπάθησαν στην συνέχεια να τις υλοποιήσουν. Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι οι θεωρίες αυτές έχουν μερικές εφαρμογές και στη σημερινή εποχή, αλλά όμως είναι δυνατόν να αποτελούν απλώς και μόνο θέμα για θεωρητικές συζητήσεις.

Σκοπός της πτυχιακής εργασίας είναι να εξεταστεί, αν η εφαρμογή των θεωριών σήμερα έχει την δυνατότητα να λύσει κάποια προβλήματα, όπως: τον τρόπο λειτουργίας του καπιταλισμού προς όφελος του καταναλωτή, την μείωση της οικονομικής ανισότητας – εργατικής εκμετάλλευσης και την ταχύτερη έξοδο από μια περίοδο ύφεσης.

Οι στόχοι της εργασίας είναι:

- a) Να γίνει αναφορά στις θεωρίες της οικονομικής σκέψης που πρεσβεύουν οι Smith, Marx και Keynes.

- b) Να διατυπωθούν και να εξεταστούν οι διαφορές μεταξύ των θεωριών της οικονομικής επιστήμης που εμφανίστηκαν κατά καιρούς.
- c) Να γίνουν γνωστά και περιληπτικά, τα βιογραφικά στοιχεία των ανθρώπων που τις δημιούργησαν.
- d) Να εξεταστούν και να ερευνηθούν οι εφαρμογές τους στο σήμερα.
- e) Να εξεταστεί ο βαθμός της σημερινής τους ισχύς και
- f) Να ερευνηθεί κατά πόσο οι Κεντρικές Τράπεζες χρησιμοποίησαν στοιχεία από την θεωρία του Keynes.

Με βάση τις οικονομικές θεωρίες γίνεται προσπάθεια να αποδειχθεί ο τρόπος λειτουργίας του καπιταλισμού σήμερα. Στην συνέχεια γίνεται αναφορά στην εργατική τάξη και εξετάζεται το ενδεχόμενο (η εργατική τάξη) να οδηγείται σε μεγαλύτερη «υποδούλωση» από τους καπιταλιστές. Επίσης εξετάζονται τα συμβατικά μέτρα (τα οποία είναι ίδια με τα μέτρα της θεωρίας του Keynes) και τα μη συμβατικά (τα οποία είναι συμπλήρωμα αυτών), που υιοθετήθηκαν από τις Κεντρικές Τράπεζες. Κλείνοντας, θα αναφερθούν τα αποτελέσματα που τυχόν υπάρχουν από αυτά τα μέτρα (συμβατικά και μη συμβατικά) μέχρι σήμερα και ποια θα είναι η εξέλιξη στην οικονομία βάσει της οικονομικής πολιτικής τους.

Αρχικά (στο «Κεφάλαιο 1») η πτυχιακή αυτή, θα αναφερθεί στις πρώτες ουσιαστικές οικονομικές θεωρίες. Θα γίνει μια ιστορική αναδρομή για το πώς γεννήθηκε η οικονομική επιστήμη. Από την επιρροή που είχε στις κοινωνίες της αρχαιότητας, με την «θεϊκή εκπροσώπηση» για τους πολίτες. Ποιες ήταν οι θεωρίες του Θωμά του Ακινάτη και του Αριστοτέλη. Με διευκρινίσεις πάνω σε κρίσιμα κοινωνικοοικονομικά ζητήματα της εποχής τους, και ως την λειτουργία του φεουδαρχισμού. Ακόμα θα εξεταστεί ποια είναι η σχέση μεταξύ εκκλησίας και οικονομίας.

Στη συνέχεια («Κεφάλαιο 2»), θα αναλύσει την πρώτη βασική θεμελιακή οικονομική θεωρία του Adam Smith. Θα αναφερθεί στο πώς ξεκίνησε το έργο του, ποια εξήγηση έδωσε για τα οικονομικά φαινόμενα της εποχής του (πριν την Βιομηχανική Επανάσταση) και πώς εννοούσε την «αυτορύθμιση» της αγοράς, μέσα από το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Ακόμα θα εξηγήσει, τότε η αγορά είναι προς όφελος του καταναλωτή και ποιες είναι οι δύο πτυχές της θεωρίας του.

Στο επόμενο κεφάλαιο («Κεφάλαιο 3»), θα εξεταστεί η κοινωνική ανάλυση της οικονομίας μέσα από την θεμελιακή οικονομική θεωρία του Karl Marx.

Θα αναλυθεί ο τρόπος που ο Marx έδωσε μια κοινωνικοοικονομική εξήγηση στα διάφορα οικονομικά φαινόμενα – προβλήματα μέσα από το έργο του. Η μαρξιστική θεωρία επηρεάστηκε από τις μεγάλες αλλαγές που γινόταν λόγω της Βιομηχανικής Επανάστασης, όπου είχαν οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο.

Μετά («Κεφάλαιο 4»), θα αναλύσει την πιο σύγχρονη θεμελιακή οικονομική θεωρία από τις τρεις, αυτή του John M. Keynes.

Η κεϋνσιανή θεωρία ήταν η αιτία στο να γίνει «πάντρεμα» της σοσιαλιστικής και της καπιταλιστικής αντιμετώπισης της οικονομίας. Η θεωρία του αναπτύχθηκε σε περίοδο πολύ μεγάλης οικονομικής (κρίση 1929) και κοινωνικής αστάθειας (μπολσεβίκικο κίνημα). Η «ανατρεπτική» θεωρία του, θα δώσει την ευκαιρία να εξεταστεί αν ήταν υπέρ ή κατά του καπιταλισμού και με ποια έννοια (:).

Στα δύο τελευταία κεφάλαια («Κεφάλαιο 5 και Κεφάλαιο 6»), θα αναλυθεί η πρακτική εφαρμογή των θεωριών τους στον 20^ο και 21^ο αιώνα.

Ειδικότερα στο «Κεφάλαιο 5» αναλύει το κατά πόσο ο καπιταλισμός ισχύει όπως τον περιγράφει ο Adam Smith στη θεωρία του. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί αν η θεωρία του Marx πραγματοποιείται και αν ο καπιταλισμός έχει την εξέλιξη που αναφέρει στο έργο του. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου αυτού, ερευνώνται οι προτάσεις του Keynes για να επανέλθει μια οικονομία από την φάση της ύφεσης στη ανάπτυξη και πως εφαρμοστήκανε κάποια βασικά σημεία από την θεωρία του, ειδικά για την νομισματική πολιτική, από κάποιες Κεντρικές Τράπεζες. Ακόμα θα εξεταστεί ποιος είναι ο κίνδυνος της ποσοτικής χαλάρωση και πως αντιμετωπίζεται.

Κλείνοντας, στο «Κεφάλαιο 6» η πτυχιακή αυτή θα προσπαθήσει βάση των οικονομικών στοιχείων και την ακολουθούμενη σημερινή νομισματική πολιτική από τις τρεις βασικές Κεντρικές Τράπεζες (ΕΚΤ, BoE και Fed) να δείξει ποια κατεύθυνση έχουν ακολουθήσει ή πρέπει να ακολουθήσουν για την επαναφορά στην ανάπτυξη. Με βάση τον Οικονομικό Κύκλο του Keynes, θα εξετάσει σε ποια φάση βρίσκονται οι οικονομίες της Ευρώπη (Ευρωζώνη), των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (ΗΠΑ) και της Αγγλίας (ως βασική παγκόσμια οικονομία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η γέννηση της Οικονομικής Επιστήμης

Από την αρχαιότητα κύρια θέση στην οικονομία είχε ο Ερμής και ο Πλούτος. Η κοπή νομισμάτων στις πόλεις-κράτη, πραγματοποιούνταν με υλικά προερχόμενα από χαλκό, ασήμι αλλά και χρυσό. Στην ουσία, το ζητούμενο στις τότε πόλεις-κράτη και στις διάφορες κοινωνικές ομάδες που τις αποτελούσαν, ήταν πως μπορούσε ο πλούτος να αυξηθεί. Η φιλοσοφία της εποχής ήταν η δικαιολόγηση των κοινωνιών για την πολιτική που ασκούσαν.

Η εμφάνιση της φεουδαρχικής οικονομίας έγινε μέσω της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αν ο δούλος μπορούσε να παράγει περισσότερα από όσα κατανάλωνε τότε η σχέση κυρίου και δούλου μετατρέποταν σε σχέση κυρίου και δουλοπάροικου. Ο δουλοπάροικος ήταν ταυτόσημος με την γη που καλλιεργούσε. Ο κύριος του, του προσέφερε προστασία και λάμβανε μερικά οικονομικά και πολιτικά ανταλλάγματα-υπηρεσίες. Ο βασιλιάς είχε τον πλήρη και τελικό έλεγχο της οικονομίας και των οικονομικών πράξεων που συντελούνταν. Μπορούσε ακόμα να μεταφέρει τα φέουδα από τον έναν φεουδάρχη στον άλλο.

Δεν υπήρχαν αγοραπωλησίες καθώς η γη και το εργατικό δυναμικό μεταβιβαζόταν.

Η ουσιαστική ανάπτυξη των οικονομιών των πόλεων και της εμπορικής και οικονομικής κίνησης της αστικής τάξης άρχισε τον 11^ο και 13^ο αιώνα. Σε αυτούς τους αιώνες είχαμε και τις πρώτες σοβαρές ενέργειες για σχηματισμό κάποιων οικονομικών θεωριών.

Στους προηγούμενους αιώνες έκαναν την εμφάνισή τους οι θεωρίες του Αριστοτέλη γνωστές ως «κατά φύσιν χρηματικές», δηλαδή η απόκτηση πλούτου με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που είναι χρήσιμα στη ζωή και «παρά φύσιν χρηματικές» που αναφέρονται στην απόκτηση πλούτου από την «εμπορία» και τον «τοκισμό». Η διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές θεωρίες είναι, πως η πρώτη («κατά φύσιν χρηματική») σχηματίζεται από την ικανότητα ενός αγαθού να ικανοποιήσει μια συγκεκριμένη ανάγκη και η δεύτερη («παρά φύσιν χρηματική») αναφέρεται στην ποσοτική σχέση στην οποία ένα αγαθό ανταλλάσσεται με ένα άλλο, όπως και η «δίκαιη τιμή» των αγαθών.

Η φιλοσοφία (σχολαστική φιλοσοφία) του 13^{ου} αιώνα είχε ως βασικό εκπρόσωπο τον Θωμά τον Ακινάτη (1221-1274) και υπήρχε μεγάλη σύνδεση με την αριστοτέλεια φιλοσοφία. Χαρακτηριστικό γνώρισμα ήταν η προσπάθεια της να προσαρμοστεί στον Χριστιανισμό. Η θεωρία στηρίζεται στο ότι ο ανθρώπινος νους φτάνει την αλήθεια μόνο από το μονοπάτι της θεωρητικής μεθόδου, που στηρίζεται σε τρεις παραμέτρους: α) το θείο δίκαιο μέσα από την Αποκάλυψη, β) το φυσικό δίκαιο και γ) το θετικό δίκαιο¹.

Ο Αριστοτέλης ήταν ο εμπνευστής της «δίκαιης τιμής» καθώς και του «δίκαιου μισθού». Ο μισθός θα πρέπει να είναι τόσος, ώστε να καλύπτει τις βιοτικές ανάγκες καθώς και ανάλογος με την κοινωνική θέση του ατόμου κάθε φορά. Η «δίκαιη τιμή» συνδέεται άμεσα με το κόστος παραγωγής και με το κόστος εργασίας, καθώς υπάρχει και η αρχή της «ανταλλαγής ισοδυνάμων». Το κέρδος, θα πρέπει να είναι ικανό να καλύπτει τις βιοποριστικές ανάγκες του εμπόρου καθώς και της οικογένειας του και ένα μέρος των χρημάτων (από το κέρδος) αυτών να διατίθεται σε φιλανθρωπικούς σκοπούς. Ακόμα μέσα στην τιμή του κέρδους συμπεριλαμβάνεται και το κόστος παραγωγής (κόστος για παραγωγή του αγαθού). Το εμπόριο θεωρούνταν χρήσιμο και θεμιτό μόνο αν ήταν χρήσιμο στην κοινωνία-κοινότητα.

---

¹ Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», 2004

Ο όρος δίκαιη τιμή αναφέρεται στην εγγενή ιδιότητα του αγαθού, που δείχνει την εσωτερική του (εγγενή) αξία. Θεωρούσαν ότι η δίκαιη τιμή θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να εγγυάται την *ανταλλακτική* δικαιοσύνη. Αυτό επιτυγχάνεται με την ίση ανταλλαγή ώστε κανείς να μην μπορεί να πάρει περισσότερα από όσα δίνει, δηλαδή την ανταλλαγή των αγαθών. Όπως ορίζει και το φυσικό δίκαιο όταν η τιμή είναι δίκαιη τότε είναι και αληθινή. Τα αγαθά στην αγορά όμως μπορεί να έχουν λίγο υψηλότερη ή λίγο χαμηλότερη τιμή, από την δίκαιη τιμή. Στα αγαθά που έχουν εσωτερική αξία ανήκει και το χρήμα. Το χρήμα επιβάλλεται από τον ηγεμόνα, έχει συμβατική αξία και άρα χωρίς αμφιβολία κατατάσσεται στο θετικό και όχι στο φυσικό δίκαιο.

Ο Θωμάς ο Ακινάτης θεωρούσε το χρήμα ως ένα μέτρο, που επινοήθηκε από τους ανθρώπους, για την μέτρηση της αξίας των αγαθών και την διευκόλυνση του εμπορίου. Ακόμα θεωρούσε, πως το χρήμα είναι ένα αγαθό που αναπληρώνεται στη χρήση του, δηλαδή ένα αναπληρώσιμο αγαθό.

Οι οικονομικές θεωρίες του Θωμά του Ακινάτη και του Σχολαστικισμού συμφωνούσαν με την αριστοτέλεια θεωρία, που ήταν κατά της τοκογλυφίας. Ήταν κατά του τόκου, γιατί το χρήμα δεν είναι διαρκές αγαθό που παράγει υπηρεσίες όπως τα κεφαλαιουχικά αγαθά. Με τον δανεισμό δεν δικαιολογείται η είσπραξη κάποιου μεγαλύτερου ανταλλάγματος (τόκος), εκτός του δανειζόμενου ποσού. Το φυσικό δίκαιο όμως δεν αντιτασσόταν στην ατομική περιουσία, γιατί αυτή θεωρούνταν ως μία παραχώρηση της κοινωνίας προς τα άτομα, με το σκεπτικό πως θα έπρεπε να την έχουν στην διάθεση της κοινωνίας. Η Σχολαστική Θεωρία είχε εμφανή ηθικολογικές συνιστώσες. Το εμπόριο άρχισε να επανεμφανίζεται σε μια πιο στέρεα βάση και με μεγαλύτερη ένταση. Η αναγέννηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την διάλυση μιας κοινωνικής τάξης και την ισχυροποίηση άλλης τάξης, μέσα όμως από την εμπορική δραστηριότητα (εμπόριο) ερχόταν πλούτος. Υπήρχε έντονη θέληση για χειραγώγηση αυτού του ανεξέλικτου πλούτου που εισέρρεε στις κοινωνικές τάξεις και κυρίως στην τάξη των εμπόρων.

Οι θεωρίες αυτές είχαν υιοθετηθεί από την Καθολική Εκκλησία και συνέχισαν να επηρεάζουν την οικονομική σκέψη ακόμα και ανθρώπων που δεν τις ενστερνίζονταν. Έτσι αποκτούν κάποιο κύρος ακόμα και αν δεν έχουν μεγάλη επιστημονική αξία.

Η Οικονομική Επιστήμη δεν είναι μία επιστήμη που οι νόμοι της μπορούν να προκύψουν και να ερμηνευθούν μέσα από μαθηματικούς όρους. Δεν είναι δηλαδή μία «καθαρή επιστήμη». Αυτό συμβαίνει γιατί η μαθηματική προσέγγιση δεν είναι απαραίτητη για την διεξαγωγή κάποιου αποτελέσματος, πάνω σε ένα οικονομικό φαινόμενο και την διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής.

Η θεμελιώδης επισήμανση του Marx ισχύει απόλυτα (Η αθλιότητα της φιλοσοφίας): «Οι οικονομολόγοι μας εξηγούν τη διαδικασία της παραγωγής κάτω από δεδομένες συνθήκες, εκείνο, ωστόσο, που δεν μας εξηγούν είναι πως αυτές οι ίδιες οι συνθήκες δημιουργήθηκαν, δηλαδή την ιστορική κίνηση, που τις γέννησε»(Μάτικ Π., 1969).

Η τάση δημιουργίας του πλαισίου που αναφέρεται στο θεωρητικό μέρος της ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων είχε ως αποτέλεσμα να φτάσει σε ένα επίπεδο λανθασμένης λογικής, που σήμαινε δύο πράγματα:

- 1) την λάθος λογική πως οι οικονομικοί νόμοι είναι αιώνιοι και
- 2) την τοποθέτηση της οικονομικής δραστηριότητας ως ανεξάρτητης και χωρίς καμία προϋπόθεση, δηλαδή έξω από τους παράγοντες (της πολιτικής, της κουλτούρας και της ιδεολογίας) του κοινωνικού πλαισίου².

Οι μεγάλοι κλασικοί οικονομολόγοι, που είναι και θεμελιωτές της οικονομικής επιστήμης, ποτέ δεν επιχείρησαν να την αντιμετωπίσουν ως «καθαρή». Με τον όρο «Πολιτική Οικονομία» οι κλασικοί οικονομολόγοι ανέλυσαν τα δεδομένα της αστικής οικονομικής κοινωνίας και τις κοινωνικές παραμέτρους της. Δεν την «έβλεπαν» μέσα από την ματιά της στατιστικής ή των μαθηματικών, αλλά με την ματιά της ιστορικής εξέλιξης. Την ανταγωνιστικότητα που υπήρχε στην ελεύθερη αγορά την αντιμετώπιζαν ως κοινωνικό πρόβλημα παρά ως οικονομικό.

Παρά το ότι οι μεγάλοι κλασικοί οικονομολόγοι υποστήριζαν ότι η αστική κοινωνία αποτελεί την ανώτερη έκφραση της κοινωνικής οργάνωσης του ανθρώπου, δεν είχαν μία στατική αντιμετώπιση. Διαβλέπανε αυτή την κοινωνία ως το τελευταίο στάδιο της εξέλιξης και επομένως δεν μπορούνε να κατηγορηθούν πως είχαν μια στατική αντιμετώπιση. Το αντίθετο, είχαν μια αντίληψη με έντονη δυναμική εξέλιξη και σαφή συνείδηση των αντιφάσεων μιας κοινωνίας, της

---

² ΦΙΛΙΑΣ Β. Ι. «Κοινωνιολογία της Οικονομίας», 1994

καπιταλιστικής κοινωνίας, που όμως αυτές τις αντιφάσεις δεν τις θεωρούσαν ανυπέρβλητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Adam Smith

2.1 Η αντίληψη του Smith για την οικονομία

2.1.1 Η οικονομική και κοινωνική ματιά

Ο Adam Smith ήταν Σκοτσέζος οικονομολόγος και ηθικός φιλόσοφος. Θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους της πολιτικής οικονομίας και θεμελιωτής της σχολής των κλασικών οικονομικών. Ένας από κυριότερους εκπροσώπους του Σκοτσέζικου Διαφωτισμού. Ο Smith είναι συγγραφέας των έργων «Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων» και «Μια έρευνα της φύσης και των αιτιών του πλούτου των εθνών». Το δεύτερο έργο του αναφέρεται συνήθως απλά ως «Ο Πλούτος των Εθνών» και θεωρείται ως το κύριο έργο του Smith και ως η πρώτη νεότερη εργασία πάνω στα οικονομικά.

Ο Smith μελέτησε ηθική φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και της Οξφόρδης. Με το πέρας των σπουδών του έδωσε μια σειρά από δημόσιες διαλέξεις στο Εδιμβούργο που οδήγησαν στη συνεργασία με τον David Hume κατά τη διάρκεια του Σκοτσέζικου Διαφωτισμού. Ο Smith κατέλαβε θέση καθηγητή στην Γλασκόβη, όπου δίδαξε ηθική φιλοσοφία και δημοσίευσε τη «Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων»³. Μετά ταξίδεψε στην Ευρώπη και συναναστράφηκε με άλλους διανοούμενους της εποχής του. Μετά επέστρεψε στη Σκωτία και για δέκα χρόνια αφιερώθηκε στη συγγραφή του Πλούτου των Εθνών έχοντας ως κύρια πηγή τις σημειώσεις των διαλέξεών του. Ο Πλούτος των Εθνών δημοσιεύτηκε το 1776 ενώ ο Smith πέθανε το 1790. «Η Έρευνα για τη φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών» είναι το μεγαλύτερο έργο του. Πρόκειται για ένα οξυδερκή γραπτό απολογισμό της πολιτικής οικονομίας στην αυγή της Βιομηχανικής Επανάστασης. Το έργο είναι επίσης η πρώτη περιεκτική υπεράσπιση των πολιτικών ελεύθερης

---

³ Robert L. Heilbroner «ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ», 2000

αγοράς όπως δηλώνει και η χρήση του όρου «αόρατο χέρι». Διαιρείται σε πέντε βιβλία και δύο τόμους. «Ο Πλούτος των Εθνών» γράφτηκε για το μέσο αναγνώστη του 18^{ου} αιώνα παρά για εμπειρογνώμονες και μαθηματικούς. Τόσο ο Hume όσο και ο Hutcheson, ο δάσκαλος του Smith, κινήθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση⁴. Η κύρια προσφορά του Smith, που τον έκανε πατέρα της οικονομικής επιστήμης και του σύγχρονου φιλελευθερισμού, συντελέστηκε ακριβώς όταν εισήγαγε καινοτομίες εντός αυτής της παράδοσης. Με το «θεώρημα του αόρατου χεριού» ο Smith απλώς επιχειρούσε να δείξει ότι τα άτομα υπηρετούν το συλλογικό συμφέρον ακριβώς επειδή οδηγούνται από το ατομικό τους συμφέρον.

Ο Smith είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και από το έργο του Quesnay. Ο Quesnay (γιατρός στο επάγγελμα) είχε παραμείνει πιστός στην θέση του φιλοσοφικού δικαίου για να δείξει την φυσική τάση των μελών της κοινωνίας, ώστε να δημιουργήσουν τάξη. Επίσης ο Quesnay αναφέρεται στα οικονομικά υποκείμενα που ήταν ομάδες (τάξεις) ατόμων και όχι μεμονωμένα άτομα.

Ο Smith από τους κλασικούς αλλά και από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους θεωρείται ο θεμελιωτής της οικονομικής επιστήμης. Στο έργο του «Ο Πλούτος των Εθνών» αναπτύσσει αυτό που θεωρείται η βάση των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς. Αποτελείται από τρεις έννοιες: α) τον καταμερισμό της εργασίας, β) την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος και γ) την ελευθερία του εμπορίου.

Το έργο αυτό έθεσε τις βάσεις για την σύγχρονη ακαδημαϊκή αντίληψη και αποτέλεσε «διανοητική δικαιολογία» του ελεύθερου εμπορίου, του καπιταλισμού και του φιλελευθερισμού.

Ο Adam Smith ήταν από εκείνους που είδαν ότι οι οικονομικές εξελίξεις επηρεάζουν συνολικά την κοινωνία. Η εξέλιξη και η πρόοδος της οικονομίας αλλάζουν τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες κινείται η ίδια η κοινωνία. Ακόμα διέβλεψε την διαμόρφωση των επιθυμιών και των προτιμήσεων των οικονομικών μονάδων, που θεωρεί ότι μεταβάλλονται ανάλογα με τη νέα οικονομική πραγματικότητα που δημιουργείται μέσα από την τεχνολογική εξέλιξη και την αξιοποίηση των νέων πλουτοπαραγωγικών πηγών από τους ανθρώπους. Επισημαίνει ακόμα πως η οικονομική δραστηριότητα και η αποτελεσματικότητα

---

⁴ Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», 2004

δεν είναι θέμα προσωπικών κινήτρων, αλλά και του συνολικού κοινωνικού πλαισίου, που θεωρεί ότι, αν δεν υπάρχει εκσυγχρονισμός τότε δημιουργείται ένα βασικό εμπόδιο για την οικονομία και την ανάπτυξή της.

Είναι κύριος εκφραστής της αστικής ιδεολογίας και της καπιταλιστικής πραγματικότητας, έτσι δέχεται όλες τις βασικές αρχές, όπως η ατομική ιδιοκτησία, το απεριόριστο των αναγκών και την επιθυμία για απόκτηση, το ελεύθερο εμπόριο και τον αδέσμευτο (χωρίς παρεμβάσεις) ανταγωνισμό. Αλλά όμως ο Smith στη θεωρία του για το κατά πόσο ο ατομικός πλούτος φέρνει ευτυχία, όχι μόνο τον αμφισβητεί, αλλά τον θεωρεί απατηλό, σαν μια ψευδαίσθηση. Η ψευδαίσθηση όμως αυτή είναι χρήσιμη, γιατί προκαλεί την φρενίτιδα εκείνη της οικονομικής δραστηριότητας των ατόμων, που οδηγεί στην αύξηση του συνολικού πλούτου της κοινωνίας. Ο Adam Smith έρχεται σε αντίθεση με τους Μερκαντιλιστές, γιατί εκφράζει την πλήρη αντίθεσή του στην κρατική παρέμβαση και την θεωρεί βλαπτική, πέρα από την εξασφάλιση της δικαιοσύνης και της ασφάλειας. Αναγνωρίζει όμως, πως η σύγκρουση που δημιουργείται μεταξύ των οικονομικών συμφερόντων μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας και πιστεύει πως με την λειτουργία, απρόσωπων ανταγωνιστικών αγορών περιορίζονται οι αρνητικές επιπτώσεις και οδηγούνται σε μερική καταπράυνση των αντιτιθέμενων συμφερόντων. Το κράτος πρέπει να λειτουργεί με γνώμονα την συνολική πρόοδο.

Ο Smith ήταν από τους πρώτους οικονομολόγους της αστικής ανέλιξης, πίστευε πως μόνο με την συμβολή όλων των μελών της κοινωνίας (άρα και των εργατών) θα υπήρχε κοινωνική ευημερία. Ήταν υποστηρικτής της εργατικής τάξης, παρά το ότι δεν είχε αναφέρει ακόμη τις χαοτικές διαφορές και την μεγάλη εξαθλίωση, που προκλήθηκε από την Βιομηχανική Επανάσταση. Για τον Adam Smith δεν ήταν νοητό η ανάπτυξη και κατά συνέπεια η αύξηση του εθνικού πλούτου να μην οδηγούσε και σε αύξηση των πραγματικών μισθών. Το δημογραφικό πρόβλημα το αντιμετώπιζε με καθαρά οικονομική λογική, αφήνοντας στην άκρη τις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Πίστευε πως η «παραγωγή ανθρώπων» ήταν συμβιβασμένη με την ζήτηση για εργατικό δυναμικό.

Το ενδιαφέρον του Smith δεν επικεντρώνεται στο εμπόριο και στους μηχανισμούς της αγοράς, αλλά στο φαινόμενο της παραγωγής. Θεωρεί πως το

εμπόριο (ιδιαίτερα αυτό από τις αποικίες) ενθαρρύνει την κατανάλωση σε βάρος των παραγωγικών επενδύσεων, ενώ ακόμα δημιουργεί σχέσεις εκμετάλλευσης (ληστρικές) σε βάρος άλλων χωρών, και κατά συνέπεια να αποδυναμώνεται η ανάπτυξη τους σε βάρος της παγκόσμιας οικονομίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι πως τους Άγγλους εμπόρους στις Ινδίες τους αποκαλούσε «plunderers (=άρπαγες)»⁵.

Η ανάλυση του Adam Smith για την παραγωγική διαδικασία, έδωσε την απαραίτητη έμφαση στη σχέση παραγωγικότητας και καταμερισμού των έργων, τον οποίο (καταμερισμό) είδε να εφαρμόζεται στην πράξη μόνο στον μεταποιητικό τομέα (μεταποιητική παραγωγή).

Τον γεωργικό τομέα δεν τον κατέτασσε σε δεύτερη κατηγορία. Πίστευε πως μια αύξηση του αγροτικού πλεονάσματος, πέρα από την κάλυψη των αναγκών των εργατών, ενίσχυε την ζήτηση για άλλα αγαθά και υπηρεσίες. Ο καταμερισμός της εργασίας στον πρωτογενή τομέα δεν είναι τόσο εφικτός, όπως στο δευτερογενή τομέα και έτσι η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία δεν είναι τόσο εμφανής. Άρα είναι περιορισμένη σε σχέση με την παραγωγικότητα του δευτερογενή τομέα. Στη βιομηχανική παραγωγή, η παραγωγικότητα είναι μεγαλύτερη, και αυτό συμβαίνει λόγω του καταμερισμού. Επίσης ανοίγεται ο δρόμος για περαιτέρω τεχνολογική εξέλιξη.

Για τον Adam Smith ο καταμερισμός ήταν σημαντικό μέρος των μεταβολών της οικονομίας, με διαφοροποιημένα στοιχεία, που συντελούσαν στην περαιτέρω ανάπτυξη.

2.1.2 Το εισόδημα κατά την συσσώρευση και την διανομή

Ο Adam Smith στο έργο του «Πλούτος των Εθνών» αρχίζει αναλύοντας τα «αίτια της βελτίωσης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας». Η διαδικασία του καταμερισμού της εργασίας, παρόλο που συμβάλει στην τεχνολογική πρόοδο και μειώνεται ο άσκοπος χρόνος μεταφοράς των εργατών από την μία εργασία

---

⁵ ΦΙΛΙΑΣ Β. Ι. «Κοινωνιολογία της Οικονομίας», σελ. 28, 1994

στην άλλη, εντούτοις είναι χρήσιμος (ο καταμερισμός της εργασίας) μόνο όταν η οικονομία έχει τη δυνατότητα να παράγει σε μία αρκετά μεγάλη αγορά και γίνεται (ο καταμερισμός της εργασίας) πιο έντονος σε περίπτωση επέκτασης της αγοράς.

Στη συνέχεια η αγορά μεγεθύνεται όσο αναπτύσσονται οι μεταφορές, όσο επεκτείνονται οι πιστώσεις και οι νομισματικοί θεσμοί, και όσο ταχύτερη είναι η μεγέθυνση της παραγωγής. Ο Smith πίστευε στο σωρευτικό μηχανισμό.

Ο μηχανισμός αυτός λειτουργεί σε ένα καπιταλιστικό σύστημα και εργάζεται με την ακόλουθη σειρά: α) καταμερισμός της εργασίας, β) επέκταση των αγορών και γ) αύξηση της παραγωγικότητας. Είναι μία αντίθεση του φαύλου κύκλου, δηλαδή ένας κύκλος μεγέθυνσης.

Μέσω της διαδικασίας του καταμερισμού της εργασίας, θα υπάρχει μεγέθυνση και η συσσώρευση είναι η κινητήριος δύναμη. Σύμφωνα με τον Smith το κεφάλαιο υποδιαιρείται, σε σταθερό κεφάλαιο (fixed capital) που είναι τα μηχανήματα και οι εγκαταστάσεις και σε κυκλοφορούν κεφάλαιο (circulating capital) που χρησιμεύει στην αγορά πρώτων υλών, στην πληρωμή εργατών και στην κάλυψη του ενεργειακού κόστους. Το μέρος του κυκλοφορούντος κεφαλαίου που είναι για την πληρωμή των εργατών (μισθός), προκαταβάλλεται από τον εργοδότη πριν πωληθούν τα προϊόντα. Ο μισθός που δίνει ο εργοδότης στους εργαζόμενους, αποτελεί κεφάλαιο για την επιχείρηση.

Στη θεωρία μεγέθυνσης του Smith, βασικό ρόλο παίζει η θεωρία του εισοδήματος που είναι να κατανεμηθεί μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Οι τρεις βασικές τάξεις είναι: η καπιταλιστική, η εργατική και η τάξη των γαιοκτημόνων. Διαχωρίζονται με βάση τους παραγωγικούς πόρους που διαθέτουν (κεφάλαιο, εργασία και γη), αλλά και με βάση τον τρόπο με τον οποίο δαπανούν τα κέρδη, τους μισθούς, τα ενοίκια και γενικά τα αντίστοιχα εισοδήματά τους. Ένα βασικό μέρος της θεωρίας του, είναι οι σχέσεις μεταξύ των διάφορων παραγωγικών πόρων που διαθέτουν οι τάξεις και ο τρόπος που αυτές δαπανούν τα εισοδήματά τους.

Οι γαιοκτήμονες που δεν κατέχουν παραγωγικό κεφάλαιο, δεν ενδιαφέρονται για την επέκταση του και δεν έχουν κανένα κίνητρο να προβούν σε αποταμίευση και συσσώρευση κεφαλαίου. Δεν συντελούν καθόλου στην μεγέθυνση του πλούτου του έθνους.

Οι εργάτες, κατέχουν μόνο την εργασία τους.

Οι καπιταλιστές ασκούν μεγάλη επιρροή στην Κυβέρνηση και σε συνδυασμό με τις ανταγωνιστικές δυνάμεις στην αγορά εργασίας ωθούν τους πραγματικούς μισθούς στο κατώτατο επίπεδο επιβίωσης. Τέλος, οι καπιταλιστές κατέχουν το παραγωγικό κεφάλαιο και στοχεύουν να το αυξήσουν. Αυτό σημαίνει ότι έχουν υψηλή τάση για αποταμίευση⁶.

Κατά συνέπεια, όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό του εθνικού εισοδήματος που πηγαίνει στα κέρδη τόσο υψηλότερη θα είναι η μεγέθυνση του πλούτου του έθνους. Το γενικό συμφέρον λοιπόν του έθνους συμβαδίζει με εκείνο της αστικής τάξης.

Ο Smith ακόμα έκανε ένα σημαντικό διαχωρισμό μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Η πρώτη αναφέρεται στην παραγωγή αγαθών ενώ η δεύτερη στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών ή παρόμοιων δραστηριοτήτων. Άρα η παραγωγική εργασία είναι σημαντική για την διατήρηση της συσσώρευσης, σε αντίθεση με την μη παραγωγική. Αυτό σημαίνει ότι μια αναπτυσσόμενη οικονομία πρέπει να μειώσει στο ελάχιστο το ποσοστό των εργατών που απασχολούνται στην μη παραγωγική εργασία.

2.2 Πως ο Smith εξηγεί τον μηχανισμό της αγοράς ;

2.2.1 Αξία

Ο Smith έκανε μία προσπάθεια να εξηγήσει την αξία των αγαθών, αλλά δεν έκανε μία ολοκληρωμένη θεωρία πάνω στην αξία των αγαθών. Αρχικά επισήμανε τη δομή της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία μπορεί να εμφανιστεί με την σειρά των ποσοτήτων εργασίας που χρειάζονται για την παραγωγή κάποιου αγαθού. Άρα η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο (ανταλλάξιμη αξία), ώστε να πραγματοποιείτε η ανταλλαγή όλων των εμπορευμάτων. Αυτό που στοιχίζει πραγματικά στον άνθρωπο για να αποκτήσει ένα αγαθό είναι ο μόχθος και η

---

⁶ Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», 2004

δυσκολία της απόκτησης του, άρα αυτή είναι και η πραγματική τιμή του κάθε πράγματος. Ο Smith διατύπωσε τον εξής συλλογισμό: για να έχει αξία ένα αγαθό, θα πρέπει απαραίτητα να έχει παραχθεί από ανθρώπινη εργασία. Για να μετρηθεί η αξία κάποιου αγαθού, θα πρέπει να είναι γνωστή η ποσότητα της εργασίας που χρειάζεται για να παραχθεί. Η αξία ενός εμπορεύματος για τους κατόχους του, που επιθυμούν να το ανταλλάξουν με κάποιο νέο παραγόμενο αγαθό πρέπει να είναι ακριβώς ίση με την ποσότητα εργασίας. Το αποτέλεσμα της εργασίας είναι η δυνατότητα της αγοράς ή της εξουσίας του εμπορεύματος.

Ο Smith διέκρινε ότι η αξία της εργασίας που εξουσιάζεται, δεν είναι ίδια με το ποσό της εργασίας που είναι ενσωματωμένη στα αγαθά, με αποτέλεσμα η εξουσιάζομενη εργασία να συμπίπτει με την ποσότητα της ενσωματωμένης εργασίας. Γίνεται μετάβαση από το σύστημα που ολόκληρο το προϊόν της εργασίας ανήκει στον εργάτη, στο σύστημα που τα μέσα παραγωγής και η παραγωγή δεν βρίσκονται στα χέρια του. Επομένως τα μέσα παραγωγής ανήκουν στον καπιταλιστή. Όταν στην διανομή του προϊόντος συμμετέχουν οι καπιταλιστές και οι γαιοκτήμονες, η αξία ανταλλαγής των αγαθών (ανταλλακτική αξία), θα πρέπει να είναι τέτοια, ώστε εκτός από την κάλυψη του μισθού, να καλύπτεται και η πληρωμή του κέρδους αλλά και της γαιοπροσόδου. Για να συμβεί αυτό, θα πρέπει η ποσότητα της εργασίας την οποία μπορεί να «πληρώσει» το αγαθό να είναι μεγαλύτερη από εκείνη που χρησιμοποιήθηκε για να παραχθεί. Άρα, σε μία καπιταλιστική κοινωνία, η ενσωματωμένη εργασία δεν είναι καλό μέτρο για την ανταλλακτική αξία των αγαθών.

Η εργασία που χρειάζεται για την παραγωγή ενός αγαθού, είναι η αξία ενός αγαθού εκφρασμένη σε όρους ενός άλλου αγαθού (η εργασία που μπορεί να αγοραστεί με αυτό το αγαθό). Ο Smith ορίζει το σύνολο των εισοδημάτων (μισθοί, κέρδη και πρόσοδο) και υποστηρίζει πως η τιμή εξαρτάται από τα εισοδήματα που θα δαπανηθούν για να παραχθεί το αγαθό. Η εξουσιάζομενη εργασία είναι μεγαλύτερη από την ενσωματωμένη εργασία, λόγω της ύπαρξης κέρδους και μεγαθύνεται όσο αυξάνετε το κέρδος. Οπότε η τιμή του αγαθού είναι το σύνολο των μισθών και των κερδών (και του κεφαλαίου) που καταβλήθηκαν για την παραγωγή του.

Η θεωρία της αξίας που έχει τις βάσεις της στην εξουσιαζόμενη εργασία είναι σωστή ως θεωρία τιμών, μόνο αν υποθέσουμε πως υπάρχει μία υπολειμματική θεωρία κέρδους. Το επιχείρημα αυτό του Smith τον οδηγεί μερικές φορές σε λάθος συμπεράσματα. Όπως για παράδειγμα: α) η αύξηση στους μισθούς μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των τιμών και όχι σε μια μείωση των κερδών, β) το κέρδος λειτουργεί ως αποζημίωση για τον κίνδυνο ή για το συναίσθημα που αντιμετωπίζουν εκείνοι που προκαταβάλλουν το κεφάλαιο. Η λεγόμενη «προσθετική» θεωρία της αξίας καθορίζει την αξία ενός αγαθού με βάση το σύνολο των εισοδημάτων που καταβάλλονται για την παραγωγή του. Όταν γίνεται λόγος για λάθος συμπέρασμα, οι μισθοί και τα κέρδη θα πρέπει να ήταν εξαρτημένα από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης στις αγορές των «παραγωγικών συντελεστών», έτσι ώστε το σύνολό τους να καθόριζε την αξία του αγαθού. Αν οι μισθοί και τα κέρδη είναι είδη προσδιορισμένα από την εξίσωση της εργασίας που εξουσιάζεται, δεν υπάρχουν πολλές μεταβολές να προσδιορισθούν.

2.2.2 Η αγορά, ο ανταγωνισμός και το «αόρατο χέρι»

Στη θεωρία μεγέθυνσης του Smith, βασικό ρόλο έχει η θεωρία της εργασίας που εξουσιάζεται. Για να υπάρχει θετικό ποσοστό μεγέθυνσης, θα πρέπει απαραίτητα η εργασία που εξουσιάζεται από το καθαρό προϊόν, να είναι περισσότερη από την ποσότητα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του. Μόνο σε αυτή την περίπτωση μπορεί να υπάρξει το πλεόνασμα που είναι απαραίτητο για την διατήρηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Ο διαχωρισμός μεταξύ *αγοραίας τιμής* και *φυσικής τιμής* είναι σημαντικός⁷. Η πρώτη είναι η παραγωγική τιμή ενός αγαθού σε μία δεδομένη στιγμή, ενώ η δεύτερη είναι η αμοιβή των εργατών, των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων σε λογικά επίπεδα. Η τιμή αγοράς εξαρτάται από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης. Αυτό το φαινόμενο συμβαίνει επειδή ο ανταγωνισμός ρυθμίζει την λειτουργία των αγορών.

⁷

Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», 2004

Η φυσική τιμή καθορίζεται-προκύπτει από τα κόστη παραγωγής, αλλά όμως διαμορφώνεται στην αγορά. Οι διακυμάνσεις της τιμής αγοράς εξαρτάται από τις συνθήκες παραγωγής. Η δύναμη που το εμποδίζει να καταλήξει σε αδιέξοδο, είναι το ατομικό συμφέρον που είναι και η κινητήρια δύναμη του συστήματος. Με την ύπαρξη πολλών συμμετεχόντων, με την γνώση μιας σχετικής τιμής από τους αγοραστές και τους πωλητές, με την κινητικότητα του κεφαλαίου καθώς και με την απουσία των περιορισμών για είσοδο στην αγορά, δημιουργούνται οι συνθήκες ώστε να περιοριστεί η δυνατότητα επηρεασμού των τιμών προς δικό του (ατομικό) όφελος.

Σύμφωνα με τον Smith, οι συνθήκες αγοράς διασφαλίζουν ότι τα αγαθά παράγονται στις ποσότητες αυτές που ικανοποιούν καλύτερα την τελική ζήτηση. Όταν υπάρχει μία κατάσταση ισορροπίας, οι δυνάμεις της ζήτησης αναλαμβάνουν την κατανομή του κεφαλαίου μεταξύ των επιχειρήσεων. Ενώ οι σχετικές τιμές διαμορφώνονται βάση των συνθηκών της προσφοράς που επικρατούν. Οι συνθήκες ζήτησης καθορίζουν τις σχετικές ποσότητες των παραγόμενων προϊόντων.

Βάση των παραπάνω, η αγορά είναι η ίδια φύλακας του εαυτού της και ικανή να αυτορυθμίζεται πλήρως. Ακόμα προκύπτει πως παρόλο που όλοι είναι ελεύθεροι να επιλέγουν το προσωπικό τους συμφέρον, εντούτοις όλοι ελέγχονται από έναν απρόσωπο νόμο. Κάθε άτομο που συμμετέχει στην αγορά, παρακινείται από ένα «αόρατο χέρι» να συνεισφέρει στην πραγματοποίηση μιας οικονομικής ισορροπίας, που όμως δεν είναι συνειδητή επιλογή του, αυτό αποτελεί το θεώρημα του Smith για το «αόρατο χέρι».

Δηλαδή, σε συνθήκες ανταγωνιστικής ισορροπίας έχουμε: α) το σύστημα παραγωγής όπου παράγει τα αγαθά που ζητούν οι καταναλωτές, β) τις πιο αποτελεσματικές μεθόδους που επιλέγονται για την πραγματοποίηση της παραγωγής και γ) τα αγαθά πωλούνται στην χαμηλότερη δυνατή τιμή, που είναι το κόστος παραγωγής τους, συμπεριλαμβανομένου και ενός κανονικού κέρδους⁸. Η θεωρία του «αόρατου χεριού» αναμφίβολα είναι μία μεγάλη θεωρία, αλλά όμως υπάρχει και ένα βασικό μειονέκτημα, ότι η θεωρία αυτή παραμένει αναπόδεικτη.

---

⁸ Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ» σελ.98 & 99, 2004

Παρόλα αυτά, ο Smith δεν κατάφερε να αποδείξει ούτε ότι η ισορροπία είναι υπαρκτή, ούτε ότι είναι μοναδική και ευσταθής.

2.3 Smith: μία θεωρία δύο διαφορετικά στοιχεία

Κλείνοντας την παρουσίαση του έργου του Smith, θα πρέπει να αναφέρουμε πως στην οικονομική του θεωρία υπάρχουν δύο διαφορετικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά χωρίζονται: α) στο μακροοικονομικό και β) στο μικροοικονομικό. Τα δύο αυτά στοιχεία συνδέονται στενά μεταξύ τους.

Ο πυρήνας τους αποτελείται από την *θεωρία του πλεονάσματος* και την *θεωρία της ατομικής ανταγωνιστικής ισορροπίας*⁹.

Ο Smith φαίνεται να έχει πλήρη γνώση της *θεωρίας του πλεονάσματος* σε φιλοσοφικό επίπεδο. Η *θεωρία της ατομικής ισορροπίας* είναι εξίσου ισχυρή όπως φαίνεται από την παρουσίαση του έργου του (Μάτικ Π., 1969). Στην παρουσίαση αυτή, η ένταση της φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου είναι χαρακτηριστική, όπου μεταξύ της ιστορίας και των θεσμών θα πρέπει να υπάρχει φυσική τάξη.

Αυτά τα δύο θεωρητικά συστατικά στοιχεία μπορούν να συνδεθούν με όλες τις ιδέες του Smith. Το μακροοικονομικό που έχει ως βάση την θεωρία πλεονάσματος και το μικροοικονομικό που έχει ως βάση την θεωρία της ανταγωνιστικής ισορροπίας.

Στο μακροοικονομικό στοιχείο εντάσσονται έννοιες όπως, οι κοινωνικές τάξεις, η ανάλυση που γίνεται για τους διάφορους τύπους εισοδημάτων των τάξεων και η καταναλωτική τους συμπεριφορά, ο διαχωρισμός της παραγωγικής εργασίας, η ερμηνεία που δέχεται η αξία (σε όρους ενσωματωμένης και

---

⁹ Screpanti E. & Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», 2004

εξουσιαζόμενης) και τέλος, η θεωρία που αντιμετωπίζει το κέρδος ως υπολειμματικό εισόδημα.

Το μικροοικονομικό στοιχείο είναι αυτό που δίνει την βάση για το θεώρημα του «αόρατου χεριού», για την ιδέα μιας ανταγωνιστικής καπιταλιστικής οικονομίας ως φυσική οικονομική τάξη. Ακόμα μέρος του είναι κι η θεωρία των προσθετικών τιμών, τόσο σε σχέση με την ερμηνεία του κέρδους ως ανταμοιβή για τον κίνδυνο όσο και σε σχέση με τις διαφορές μεταξύ των μισθών.

Τα οικονομικά υποκείμενα (ομάδες ατόμων) που εμφανίζονται στο δεύτερο στοιχείο δεν είναι πλέον συλλογικοί παράγοντες, όπως οι κοινωνικές τάξεις, αλλά άτομα.

[Παράδειγμα: α) οι αγοραστές και οι πωλητές ενός και μόνου αγαθού που αποφασίζουν την ποσότητα προσφοράς ή ζήτησης, βάση μιας τιμής που δεν μπορούν να τροποποιήσουν, β) οι καπιταλιστές, μεμονωμένα ο καθένας αποφασίζει να μεταφέρει τις επενδύσεις του από τον έναν τομέα στον άλλο σε αναζήτηση ενός υψηλότερου ποσοστού κέρδους].

2.4 Αξιολόγηση της θεωρίας του Adam Smith

Βασική θέση στο έργο του Smith είχε ο μηχανισμός της αγοράς, στον οποίο δεν επιτρέπει καμιά παρέμβαση. Ο Smith ήταν αντίθετος στην ανάμιξη της κυβέρνησης, στους περιορισμούς των εισαγωγών και στις επιδοτήσεις των εξαγωγών. Επίσης ήταν αντίθετος σε κάθε είδος μονοπωλίου.

Το σύστημά του βλέπει μια χώρα που αυξάνεται ποσοτικά αλλά ποιοτικά μένει στάσιμη. Ο Smith δεν ήταν ούτε εναντίον του κεφαλαίου, ούτε εναντίον της εργατικής τάξης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν υπέρ του καταναλωτή, κάτι που προκύπτει και από την αντίθεση του στην μονοπωλιακή αγορά.

Ο Smith ήταν ο οικονομολόγος του «προ βιομηχανικού καπιταλισμού» (πριν δηλαδή ο καπιταλισμός γίνει κυρίαρχο σύστημα και κυριεύσει την οικονομία και την κοινωνία). Δεν έζησε για να δει το φαινόμενο που ονομάζεται «οικονομικός κύκλος». Επίσης δεν είδε μεγάλες επιχειρήσεις-μονοπώλια να ρυθμίζουν τις τιμές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Karl H. Marx

3.1 Ο Marx οικονομολόγος μέσα από την κοινωνιολογία

3.1.1 Ο Marx και οι κλασικοί οικονομολόγοι

Ο Karl H. Marx (Τριέρη 1818 – Λονδίνο 1883) ήταν Γερμανός φιλόσοφος, κοινωνιολόγος, δημοσιογράφος και θεωρείται ως θεμελιωτής του κομμουνισμού. Είναι κατεξοχήν γνωστός για την ανάλυση της ιστορίας σε όρους ταξικής πάλης. Η θεωρία του αναφέρεται στα διαμετρικά αντίθετα συμφέροντα μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και των εργαζόμενων.

Η οικογένεια του Marx ήταν μία προοδευτική εβραϊκή οικογένεια από το Τριέρ της Πρωσίας. Η οικογένεια του Marx ήταν πολύ φιλελεύθερη. Στο σπίτι της οικογένειάς του, την εποχή της νεότητας του Marx, φιλοξενήθηκαν πολλοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες.

Όταν οι θεωρίες της οικονομικής αρμονίας είχαν εξαπλωθεί σε όλο τον καπιταλιστικό κόσμο, ο Marx ετοίμαζε την «κριτική της πολιτικής οικονομίας». Η

ήττα του εργατικού κινήματος το 1848, έκλεισε έναν κύκλο συγκρούσεων που είχε διαρκέσει πάνω από 30 χρόνια και ξεκίνησε μια φάση αστικής πολιτιστικής ηγεμονίας και καπιταλιστικής οικονομικής μεγέθυνσης, η οποία ήταν έως τότε άγνωστη στην Ευρώπη. Οι παλαιοί επαναστάτες, καταδικασμένοι σε εξορία και πολιτική αδράνεια, έπρεπε να βρουν ένα τρόπο ζωής. Ο Marx προτίμησε να κλειστεί στην βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου και να αφοσιωθεί στην έρευνα. Ο επαναστατικός ηγέτης έγινε ένας «οικονομολόγος», πεπεισμένος πως δούλευε ακόμα για τον «παλιό στόχο»¹⁰. Ήταν σίγουρα μια επιστροφή στο «όπλο της κριτικής». Αλλά η «κριτική της πολιτικής οικονομίας» που είναι ο υπότιτλος του Κεφαλαίου πρέπει να είναι, σύμφωνα με τον Marx, ένα όπλο για την επανάσταση του προλετάριου.

Ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου* δημοσιεύτηκε το 1867. Οι άλλοι δύο δημοσιεύτηκαν μετά το θάνατο του Marx από τον Engels το 1883 και το 1884. Ο Marx δεν πρόλαβε να τους οργανώσει σε μια τελική έκδοση και ορισμένα κεφάλαια αποτελούν ουσιαστικά συλλογή σημειώσεων. Δύο άλλα σημαντικά έργα του Marx είναι : α) οι «Θεωρίες για την Υπεραξία», που δημοσιεύτηκε το 1905 και β) το «Grundrisse», που δημοσιεύτηκε το 1939-41, τα οποία αποτελούν επίσης συλλογές συστηματικών σημειώσεων¹¹.

Υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στον Marx και τους κλασικούς οικονομολόγους. Δεν αμφισβήτησε ποτέ την αξία των μεγάλων Άγγλων κλασικών οικονομολόγων, ιδιαίτερα του Ricardo. Το όνομα «κλασικοί» που τους απέδιδε, αποτελούσε σχεδόν φόρο τιμής από έναν μαθητή. Με αυτό, είχε ως σκοπό να τους διαχωρίσει από τους «χυδαίους» οικονομολόγους, τους απολογητές του καπιταλισμού που εργάστηκαν περισσότερο για να δημιουργήσουν συνένωση παρά επιστήμη. Ο ορισμός για την «κλασική πολιτική οικονομία» είναι απλός και αυστηρός: είναι ένα θεωρητικό σύστημα βασισμένο στην θεωρία του πλεονάσματος, στην εργατική θεωρία της αξίας, στην μεθοδολογία των συνολικών μεγεθών και στην ανάλυση της συμπεριφοράς των κοινωνικών τάξεων και των σχέσεων τους.

Ο Marx θεωρούσε ότι η κλασική πολιτική οικονομία αποτελούσε μια θεωρητική έκφραση της αστικής τάξης την περίοδο κατά την οποία επιβαλλόταν η

¹⁰ Μάτικ Π. «Μάρξ και Κένυς», 1969

¹¹ Screpanti E., Zamagni S., 2004

σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία. Το ιστορικό πλαίσιο αναφοράς ήταν η Αγγλική Βιομηχανική Επανάσταση και η πάλη για πολιτική ηγεμονία που διεξήγαγε η αστική τάξη στην Μεγάλη Βρετανία και την Γαλλία μεταξύ του 1815 και του 1848, η πάλη ενάντια στην αριστοκρατία και τον κλήρο. Η αστική τάξη ερμήνευσε τις ανάγκες της κοινωνίας και προσπάθησε να παρουσιάσει τα συμφέροντα της δικής της τάξης, ως εργαλείο για την αύξηση του εθνικού πλούτου. Από την άλλη πλευρά βέβαια, τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων έπρεπε να εμφανιστούν ως μια φυσική εξέλιξη της συμπεριφοράς και της αλληλεπίδρασης των συλλογικών πράξεων. Ο Marx αναφερόταν σε όλα τα παραπάνω, όταν υποστήριζε πως οι κλασικοί οικονομολόγοι είχαν σκοπό να εμβαθύνουν στην εσωτερική φυσιολογία της αστικής τάξης,

Στο Κεφάλαιο, ο Marx εξηγούσε τη θέση του, δηλαδή «πίστευε πως το προλεταριάτο είχε κληρονομήσει την επιστήμη από την αστική τάξη, ενώ περίμενε να κληρονομήσει τον κόσμο». Σύμφωνα με τον Marx, αυτό εξηγεί την ικανότητα του να αναγνωρίζει τα όρια της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Όντως η θεωρία του Marx, ήταν μία «κριτική της πολιτικής οικονομίας».

Οι βασικές κριτικές που άσκησε ο Marx στους κλασικούς οικονομολόγους ήταν τρεις:

Η πρώτη, έχει να κάνει με την ανικανότητα τους να εξηγήσουν την φύση του κέρδους και του κεφαλαίου. Οι κλασικοί οικονομολόγοι, έθεσαν το πρόβλημα του καθορισμού του μεγέθους των κερδών και όχι αυτό της κοινωνικής ευημερίας. Το κέρδος δηλαδή, προερχόταν από την εκμετάλλευση της εργασίας, από την υπερεργασία. Ο Marx αναγνώρισε πως ο Smith αντιλήφθηκε το πρόβλημα αλλά μέχρι εκεί.

Η δεύτερη, συνδέεται με την πρώτη και αφορά την ανικανότητα των κλασικών οικονομολόγων να αναγνωρίσουν τον ιστορικό χαρακτήρα του καπιταλισμού¹². Ο Marx υποστήριζε ότι το κεφάλαιο δεν είναι απλά ένα σύνολο μέσων παραγωγής, αλλά είναι περισσότερο η εξουσία που δίνει ο έλεγχος αυτών (των μέσων παραγωγής) στην αστική τάξη. Με την χρήση τους τα μέσα παραγωγής δημιουργούν κέρδος. Μόνο με τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» τα μέσα παραγωγής μετατρέπονται σε κεφάλαιο.

---

¹²

Screpanti E., Zamagni S., 2004

Η τρίτη και τελευταία κριτική, αναφέρεται στο ότι οι κλασικοί οικονομολόγοι και ιδιαίτερα οι «χυδαίοι» οικονομολόγοι δεν αναγνώριζαν την ύπαρξη εκμετάλλευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Σύμφωνα με τον Marx, θα έπρεπε να επικεντρώσουν την προσοχή τους στις σχέσεις παραγωγής και όχι στις σχέσεις ανταλλαγής. Τα άτομα μπαίνουν, όπως αναφέρουν οι κλασικοί, σε μια σχέση ανταλλαγής ως αυτόνομα άτομα, καθώς η ανταλλαγή αυτή είναι αποτέλεσμα των ανεξάρτητων αποφάσεων τους. Η ανταλλαγή είναι πάντα μεταξύ ισοδυνάμων. Η ποιοτική διαφορά μεταξύ των αγαθών που ανταλλάσσονται, καλύπτεται από την ισότητα της ανταλλακτικής τους αξίας. Ένα παράδειγμα που μπορεί να αναφερθεί είναι η διαφορά ανάμεσα στην εργασία και στους μισθούς. Έτσι μοιάζει με σύστημα (αγοράς) ισότητας και ελευθερίας. Ο Smith είχε κάνει λόγο για αυτό το είδος ελευθερίας, δηλαδή την ελευθερία του ανταγωνισμού. Η ικανότητα των ατόμων, να είναι ίσα και ελεύθερα, έχει σαν αποτέλεσμα να αναγνωρίζουν και να διεκδικούν τα προσωπικά τους συμφέροντα .

Άρα, τελικά μία ελεύθερη ανταγωνιστική οικονομία είναι ένα σύστημα κοινωνικής αρμονίας, όπου κάθε άτομο έχει ότι θέλει και ότι μπορεί να πληρώσει, (αγοράσει).

3.1.2 Η κοινωνικοοικονομική ανάλυση

Τα ιστορικά δεδομένα, που έχουν σχέση με την γέννηση και την πορεία του καπιταλισμού, διαπιστώθηκαν μετά τον θάνατο του Marx και αξιοποιούνται από μεταγενέστερους ερευνητές. Δύο σημεία έχουν κύρια σημασία για την μελέτη των θέσεων του Marx: α) η μετάβαση στον καπιταλισμό με βάση μια πιο πλήρη μελέτη του υλικού του και β) η δυνατότητα να υπάρχει κάποια ανατροπή στις θέσεις του Marx από νεότερες θεωρητικές μελέτες, με βάση νέα ιστορικά στοιχεία που αποκαλύφθηκαν μετά από έρευνα. Σύμφωνα με τον μη μαρξιστή Alfred von Martin, «το Κομμουνιστικό Μανιφέστο είναι το σημαντικότερο κοινωνιολογικό κείμενο όλων των εποχών». Επομένως θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ, πως ο

Marx ήταν πρώτα από όλα κοινωνιολόγος. Ήταν ένας κοινωνιολόγος της οικονομίας, και αυτό φαίνεται από το έργο του.

Η μαρξιστική ανάλυση φέρνει την έννοια του «οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού» να χρησιμοποιείται από τον Marx για να προσδιορίσει οικονομικές μορφές και τρόπους παραγωγής, όπως συμβαίνουν στην ιστορική διαδρομή, για να αποδώσει το σύνολο των σχέσεων μεταξύ υποδομής (οικονομίας) και υπερδομής όπως μορφές εξουσίας και θρησκείας¹³.

Ο Marx αναφέρεται και διερευνά τον τρόπο λειτουργίας οργανικών κοινωνικών ολότητων. Η έννοια «οικονομικός κοινωνικός σχηματισμός» περιλαμβάνει το είδος εκείνο της κοινωνίας, που διαμορφώνεται με ένα ορισμένο τρόπο παραγωγής και μόνο. Δεν αναφέρεται σε μία ιδεατή διαχρονική κοινωνία που πέρασε από διάφορες μορφές παραγωγής. Έχοντας αυτή τη βάση, ο Marx αναπτύσσει και την έννοια του κοινωνικού συστήματος. Με δεδομένο πως όλες οι κοινωνικές σχέσεις, στο πλαίσιο ενός οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού, βρίσκονται μεταξύ τους σε μια σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης.

Κάθε κοινωνικό σύστημα στη φάση της ακμής του, μπορεί να δεχθεί και να υπάρξει χωρίς να μιμηθεί τρόπους οργάνωσης της εργασίας που έχουν προέλθει από άλλες κοινωνικές συνθήκες και άλλη κοινωνική βάση. Αυτά τα στοιχεία λειτουργούν συμπληρωματικά και όχι καθοριστικά όσον αφορά τους κύριους άξονες οργάνωσης της παραγωγής.

Κάθε κοινωνική μεταπήδηση από τον ένα οικονομικό σχηματισμό στον άλλο, γίνεται σύμφωνα με τον Marx, μετά από διεργασίες που αρχίζουν από το εσωτερικό πλαίσιο του παλαιού συστήματος. Επομένως, γίνεται μία εσωτερική κίνηση των μεταβολών και των ανατροπών, που οφείλονται στις υπάρχουσες εγγενής αντιφάσεις του παλαιού συστήματος. Η διαδικασία αυτή είναι σταδιακή. Δηλαδή στη φάση της ακμής οι αντιφάσεις δεν δημιουργούν πρόβλημα στο σύστημα και σε μεγάλο βαθμό απορροφούνται, χωρίς όμως να εξαφανίζονται. Στη συνέχεια οι αντιφάσεις βαθαίνουν και διευρύνονται. Η ίδια η δυναμική της εξέλιξης δημιουργεί προβλήματα, που διαλύουν βαθμιαία τα οργανωτικά στοιχεία του τρόπου παραγωγής, με αποτέλεσμα τελικά την αποδιοργάνωση και την αποσύνθεση του συστήματος.

---

¹³

Φίλιας Β. Ι., «Κοινωνιολογία της Οικονομίας» σελ. 65, 1994

Με την αποσύνθεση αυτή γίνεται μία μορφή αποδέσμευσης από τις παλιές μορφές παραγωγής και εμφανίζεται μία κίνηση προς νέες μορφές παραγωγής. Ο Marx είδε κάποια «κληροδοτημένα» από το παρελθόν στοιχεία, να εισέρχονται με διαφορετική μορφή και με άλλες λειτουργικές προϋποθέσεις στην δυναμική της ανάπτυξης μιας νέας υλικής και τεχνικής βάσης.

Πραγματική ενοποίηση στο νέο τρόπο παραγωγής γίνεται, όταν οι νέες κοινωνικές σχέσεις ωριμάζουν και ο νέος σχηματισμός συνδέεται, έτσι ώστε τα αρχικά οικονομικά στοιχεία του παλιού σχηματισμού να μην αποτελούν εμπόδιο στην εξέλιξη του νέου. Αναγκαστικά γίνεται μετασχηματισμός της μορφής και της εσωτερικής υφής τους, ώστε να αποτελέσουν οργανικά και όχι εξωτερικά στοιχεία λειτουργίας του νέου σχηματισμού.

3.2 Η ανάλυση του Marx για την μετάβαση και οι οικονομικές ανακατατάξεις

3.2.1 Από τον φεουδαρχισμό στον καπιταλισμό

Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, πραγματοποιήθηκε το πέρασμα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στους ενδιάμεσους αιώνες 16^ο, 17^ο και στις αρχές του 18^{ου}, έγινε βαθμιαία η ολοκληρωτική μετάβαση των οικονομικών στοιχείων του παλαιού σχηματισμού της φεουδαρχίας, στον ανερχόμενο νέο τρόπο παραγωγής, τον αστικό καπιταλισμό. Η αλλαγή αυτή γίνεται μόνιμη με την εισαγωγή των μηχανών. Τα οικονομικά στοιχεία που προέρχονται από τη φεουδαρχία μετατρέπονται έτσι, ώστε να γίνουν οργανικά

στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και εκεί γίνεται η πραγματική συγχώνευση στο νέο σχηματισμό.

Τα τρία στοιχεία που κατά τον Marx χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι:

- 1) η αναπτυγμένη μορφή της εμπορευματικής παραγωγής,
- 2) η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η λειτουργία του χρήματος ως βάση της εμπορευματικής παραγωγής και
- 3) η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας.

Τα στοιχεία αυτά, σύμφωνα με τον Marx, προϋπήρξαν του καπιταλισμού με διαφορετική μορφή και ένταση.

Η εργασία αποτελεί βασικό στοιχείο στην ανάλυση του Marx. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής υπάρχει ένας αποχωρισμός των μέσων παραγωγής από τον άμεσο παραγωγό. Στις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής όμως δεν υπάρχει κάτι τέτοιο. Στην ανάλυση του για το πέρασμα στον καπιταλισμό, αναφέρει ότι η πλήρη ένταξη των οικονομικών στοιχείων της προηγούμενης οικονομικής δομής διαφοροποιείται και εντάσσεται σαν νέο στοιχείο του καινούριου τρόπου παραγωγής.

Με βάση τη θεωρία του, η παραγωγική ενσωμάτωση γίνεται, όταν οριστικοποιηθεί η ενότητα τριών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι εξής: α) ο υλικός τρόπος παραγωγής, β) ορισμένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και γ) η μορφή με την οποία ενώνονται ο υλικός και κοινωνικός τρόπος παραγωγής¹⁴. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να ξεπεραστεί η αντίφαση ανάμεσα στην υλική βάση και τις κοινωνικές σχέσεις, και να επέλθει η μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων ώστε να ανταποκρίνονται στην υλική βάση.

Για τον Marx η εργασία πλέον δεν καθυποτάσσεται με την λογική της προσωπικής εξάρτησης, αλλά την αντιλαμβάνεται με τη λογική της μίσθωσης του εργατικού δυναμικού – προσωπικού. Στην μεταβολή αυτή δεν βλέπει μόνο την αλλαγή της μορφής και τους φορείς που εκμεταλλεύονται την εργασία. Βλέπει μια ουσιαστική διαφορά στα «καπιταλιστικά εργαστήρια». Ο εργαζόμενος δεν είναι πια ένας τεχνίτης που παράγει συνολικά ένα προϊόν, αλλά παράγει ένα μέρος του προϊόντος, με αποτέλεσμα να υπάρχει συνεχώς όλο και πιο διευρυμένη

---

¹⁴ ΦΙΛΙΑΣ Β. Ι. «Κοινωνιολογία της Οικονομίας», 2004

εξειδίκευση. Ουσιαστικά ο τεχνίτης γίνεται εργάτης. Και όπως προκύπτει από τα παραπάνω, υπάρχει μετάβαση από την ατομική παραγωγή στη συλλογική παραγωγή, επιφέροντας έκπτωση των ικανοτήτων και χωρισμό των διανοητικών μορφών εργασίας από τις χειρωνακτικές μορφές εργασίας. Ταυτόχρονα δίνει στη παραγωγή και κοινωνικό χαρακτήρα, όπως συμβαίνει και στα μέσα παραγωγής.

Οι κοινωνικές μεταβολές προηγούνται, σύμφωνα με τον Marx και στη συνέχεια έρχεται η τεχνολογική ανάπτυξη. Ο επιμερισμός των εργασιών στη διαδικασία της παραγωγής, μέσω της εξειδίκευσης που επιφέρει ο καπιταλισμός ακόμα και στα πρώτα στάδια του, (πριν δηλαδή γίνει απόλυτα καπιταλιστικό το σύστημα παραγωγής), οδηγεί αναπόφευκτα στην εμφάνιση νέων εξειδικευμένων εργαλείων. Τα εξειδικευμένα εργαλεία χρησιμεύουν στην συλλογική παραγωγή και όχι στην ατομική διαδικασία παραγωγής. Το εξειδικευμένο «πόστο», σε συνδυασμό με την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας, οδηγεί (την εργασία) σε εντατικοποίηση των ρυθμών της, με αποτέλεσμα την αύξηση των παραγόμενων ποσοτήτων και αντίστοιχη πτώση του κόστους της κάθε παραγόμενης μονάδας προϊόντος. Η μετάβαση στον καπιταλισμό στην «ώριμη φάση» γίνεται, κατά τον Marx, με την «εκμηχάνιση». Η «εκμηχάνιση» αποτελεί κύρια συνέπεια της ανάπτυξης του νέου (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής και των νέων κοινωνικών σχέσεων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο καπιταλισμός σχηματίζει την δική του βάση, τον δικό του χαρακτηριστικό τρόπο παραγωγής, όπου η παραγωγή της εργασίας γίνεται στο κεφάλαιο.

Ο Marx κάνει λόγο για το φαινόμενο της κοινωνικής μεταβολής, έχοντας στη σκέψη του το σύνολο των κοινωνικών παραγόντων που διαμορφώνουν τις σχέσεις στην κοινωνία. Οι οικονομικές σχέσεις είναι εκπορευόμενες από τη συνάρτηση, των οικονομικών όρων και της κίνησής τους. Οι οικονομικοί όροι δημιουργούν βέβαια τις προϋποθέσεις για την αλλαγή, αλλά όμως από μόνοι τους δεν μπορούν να μεταβάλλουν την κοινωνία με μηχανικό τρόπο.

Ποτέ όμως στη θεωρία του, δεν υπήρξε η θέση πως οι άνθρωποι συνειδητά ή ασυνείδητα κατευθύνονται ολοκληρωτικά και κατά κύριο λόγο από οικονομικά κίνητρα. Αναφέρει ότι οι άνθρωποι σαφώς και επιλέγουν. Τα κίνητρα για την επιλογή τους, οι αντιλήψεις τους και οι τάσεις τους δεν είναι τυχαίες επιλογές,

αλλά προσαρμόζονται για τους αντικειμενικούς όρους της ύπαρξης. Η κοινωνική τάξη για τον Marx, έχει κοινωνιολογική έννοια και αποτελεί μέσο ανάλυσης, χωρίς αυτή η «υλιστική» προσέγγιση της ιστορίας της οικονομίας, δεν θα ήταν δυνατή.

3.2.2 Εκμετάλλευση, αξία και μετασχηματισμός αξιών σε τιμές

Με την θεωρία του για την εκμετάλλευση, ο Marx, ήθελε να δείξει την πραγματική σχέση κεφαλαίου – εργασίας. Έτσι αποκάλυψε την μορφή της σχέσης μεταξύ ισοδυνάμων με την οποία παρουσιάστηκε η ανταλλαγή ανάμεσα στους μισθούς και στην εργασία. Ο εργάτης εισέρχεται στην αγορά εργασίας ως πωλητής του μόνου αναγκαίου παραγωγικού αγαθού που κατέχει, την «εργατική δύναμή» του. Σαν όλα τα αγαθά, έτσι και αυτό πρέπει να ακολουθήσει τον «γενικό νόμο της αξίας», που λέει πως σε κατάσταση ισορροπίας, αποκτά μια τιμή που καθορίζεται από τις συνθήκες παραγωγής. Κάθε εργάτης, προκειμένου να παράγει την εργατική του δυνατότητα, πρέπει να καταναλώσει μια συγκεκριμένη ποσότητα μισθού, στην ποσότητα που καθορίζεται από τις καταναλωτικές συνήθειες που επικρατούν σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Άρα, η αξία της εργατικής δύναμης είναι ίση με την αξία των μέσων επιβίωσης που είναι απαραίτητα, τόσο για την επιβίωση όσο και για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης¹⁵. Ο καπιταλιστής συμμετέχει στην αγορά εργασίας με το αγαθό που κατέχει, το κεφάλαιο ή ακριβέστερα τους μισθούς. Έτσι έχει την δυνατότητα να πληρώνει την «ανταλλακτική αξία» της εργατικής δύναμης και να αποκτά την «αξία χρήσης» της. Άρα με την ανταλλαγή αυτή, η εργασία γίνεται ένα μέσο παραγωγής και η χρήση της ανήκει στον καπιταλιστή.

Με την παραγωγή αποδεικνύεται η ικανότητα της εργασίας να παράγει αγαθά, που η αξία τους είναι ανώτερη από αυτήν της εργατικής δύναμης. Η διαφορά που υπάρχει είναι η «υπερεργασία». Η «υπερεργασία» θεωρείται κατευθείαν ως ιδιότητα του κεφαλαίου, καθώς η εργασία έχει εισέλθει στην

¹⁵

Screpanti E., Zamagni S., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ», σελ.189, 2004

παραγωγική διαδικασία ως κεφάλαιο. Για τον Marx το «μεταβλητό» κεφάλαιο αποτελεί μέρος των προκαταβολών, που είναι αναγκαίες για να πληρωθεί η «εργατική δύναμη». Λέγεται «μεταβλητό», γιατί εισέρχεται στην παραγωγή με αξία χαμηλότερη από αυτήν των αγαθών που παράγει και αποτελεί κεφάλαιο που «αυτο-αξιώνεται». Όμως το «σταθερό» κεφάλαιο είναι αυτό που προκαταβάλλεται για την αγορά των μέσων παραγωγής.

Ο καπιταλιστής αφαιρεί τα μερίδια από την υπεραξία, για να πληρώσει τα ενοίκια και τους τόκους που θα χρειαστεί να καταβάλλει. Άρα έτσι μένει το **κέρδος**. Μόλις η υπεραξία μετατραπεί σε αξία του κεφαλαίου, ανήκει στον καπιταλιστή και έτσι όλα ακολουθούν τους κανόνες της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, οι εργάτες έχουν εισπράξει μία «δίκαιη» τιμή για το προϊόν που διέθεσαν προς πώληση (δηλαδή την εργασία τους) και οι καπιταλιστές έχουν πληρώσει γι' αυτό. Όμως το κεφάλαιο έχει αυξηθεί σε αξία και ο λόγος είναι ότι η εργασία έχει την ικανότητα να παράγει περισσότερα από ό,τι είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή της «εργατικής δύναμης». Αυτή είναι μία ιδιότητα του κεφαλαίου που εξηγεί τον λόγο που η παραγωγή πλεονάσματος σε μια καπιταλιστική οικονομία παίρνει την μορφή της «παραγωγικής υπεραξίας».

Η υπεραξία παράγεται αποκλειστικά και μόνο από την εργασία. Για τον Marx αυτό ήταν αυτονόητο. Θεωρούσε ότι οι διαφορετικές κοινωνικές δομές που είχαν διαδεχθεί η μία την άλλη μέσα στην ιστορία, μπορούσαν να αλλάξουν την μορφή εμφάνισης της υπεραξίας, αλλά δεν μπορούσαν να διαφοροποιήσουν την ουσία. Η ουσία είναι, πως η αξία είναι η εργασία και η υπεραξία είναι το πλεόνασμα της εργασίας. Αυτές οι δύο προτάσεις ήταν βασικές και διατυπώθηκαν από τον Marx. Η αξία του ακαθάριστου προϊόντος λαμβάνεται ως ίση με την εργασία που χρησιμοποιείται άμεσα ή έμμεσα για την παραγωγή του. Η αξία του «καθαρού» προϊόντος είναι ίση με την εργασία που χρησιμοποιείται άμεσα και ονομάζεται «ζωντανή εργασία». *Η αξία του σταθερού κεφαλαίου είναι ίδια με την εργασία που απαιτείται έμμεσα και ονομάζεται «νεκρή εργασία»* (Screpanti E., Zamagni S., 2004).

Η αναλογία ανάμεσα στις τιμές παραγωγής δύο αγαθών δεν συμπίπτει με την αναλογία ανάμεσα στις ποσότητες εργασίας που βρίσκονται ενσωματωμένες σε αυτές.

Για να συνεχίσει την επιχειρηματική δράση κάθε καπιταλιστή θα πρέπει να προσπαθεί για όσο το δυνατό μεγαλύτερο ποσό υπερεργασίας, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να μεγιστοποιήσει τα πραγματοποιούμενα κέρδη του, μέσα από τις τιμές της αγοράς. Το μέγιστο αυτό κέρδος καθορίζεται από τις προσπάθειες για τη διατήρηση ή την άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης και από τις ανάλογες προσπάθειες όλων των άλλων καπιταλιστών. Η αύξηση της αποδοτικότητας του κάθε ιδιαίτερου κεφαλαίου, μπορεί να γίνει μόνο αν αυξηθεί η αποδοτικότητα του συνολικού κεφαλαίου, γιατί δεν μπορεί αλλιώς να πραγματοποιηθεί στην αγορά η αυξημένη μορφή της υπερεργασίας με την μορφή της εργασίας. Έτσι όταν η υπερεργασία σαν εμπόρευμα βρίσκεται έξω από τη σχέση κεφαλαίου – εργασίας, θα πρέπει οι ίδιοι οι καπιταλιστές να την κάνουν αντικείμενο ανταλλαγής. Έτσι προσπαθούν να προφυλάξουν το κεφάλαιο τους αυξάνοντας την αξία του.

Υπάρχουν δύο είδη επενδύσεων στην αγορά κεφαλαίου και πρέπει να ξεχωρίζονται. Τα είδη είναι: οι επενδύσεις κεφαλαίου και οι επενδύσεις εργασίας. Η σχέση μεταξύ της εργασίας και του κεφαλαίου καθορίζεται από την υλική φύση της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι προσδιορίζεται σε ποιες αναλογίες θα γίνουν οι επενδύσεις στον κάθε συντελεστή παραγωγής. Κάποιες παραγωγικές διαδικασίες απαιτούν μεγάλες επενδύσεις σε μέσα παραγωγής και σχετικά μικρές επενδύσεις σε εργασία, ενώ άλλες χρειάζονται μικρότερες επενδύσεις κεφαλαίου και ζητούν περισσότερη εργασία. Ο Marx την πρώτη την αποκαλούσε «υψηλή» και την δεύτερη «χαμηλή» οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Όταν υπάρχει ανταλλαγή αξίας προς αξία, οι επιχειρήσεις που έχουν υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου δεν θα μπορούσαν να επεκταθούν λόγω της έλλειψης εισοδήματος, ενώ εκείνες με χαμηλή οργανική σύνθεση, δεν θα μπορούσαν να επεκταθούν λόγω έλλειψης αγοραστών. Με την συσσώρευση κεφαλαίου «έρχεται» ο ανταγωνισμός στην αγορά, όπου οι δυνάμεις του ανταγωνισμού «μετασχηματίζουν» τις αξίες σε τιμές παραγωγής.

Ο «μετασχηματισμός» καθορίζεται από τον ανταγωνισμό στην αγωνία αναζήτησης κερδών και υπερκερδών που συνιστούν την προσπάθεια του καπιταλιστή για αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας. Το κεφάλαιο αναζητά τα πιο επικερδή εγχειρήματα. Όπου χρειάζεται και μπορεί γίνεται μετακίνηση από το ένα είδος οικονομικής δραστηριότητας στο άλλο. Το κεφάλαιο στην προσπάθεια

του να αποφύγει ένα εγχείρημα με χαμηλή αποδοτικότητα, εισέρχεται μόνο εκεί που υπάρχει όσο το δυνατόν υψηλότερη αποδοτικότητα κάθε φορά.

Το πραγματικό ποσοστό κέρδους και το πραγματικό ποσοστό εκμετάλλευσης διαφέρουν. Η αγορά δεν ανακατανέμει την υπεραξία μεταξύ των καπιταλιστών, αλλά παρατηρείται και αλλοίωση του μεγέθους της. Αν δεν ξέρουμε τις τιμές της παραγωγής, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το αποτέλεσμα των δεδομένων, όπως του μισθού, του ποσοστού κέρδους και του ποσοστού εκμετάλλευσης. Αλλά όμως, η αποτίμηση σε όρους ενσωματωμένης εργασίας δεν εξαρτάται από τη διανομή του εισοδήματος και ως αποτέλεσμα αυτού δεν αποτελεί σωστή αποτίμηση.

Το ενδιαφέρον της αστικής οικονομίας δεν στρέφεται στην προέλευση του κέρδους, αλλά στην πραγματοποίηση του. Ενδιαφέρεται για την αγορά και όχι για το ποια δύναμη στηρίζει και καθορίζει το μηχανισμό της. Η διαφορά της τιμής από την αξία προκύπτει από τις αντανακλώμενες κοινωνικές ανάγκες μέσα στο σύστημα της καπιταλιστικής παραγωγής. Η εκτίμηση των εμπορευμάτων κατά την διαδικασία της ανταλλαγής, δείχνει τις διαφοροποιημένες καπιταλιστικές κοινωνικές ανάγκες που καθορίζονται από την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και ανάπτυξης και οι οποίες απορρέουν από αυτή.

3.3 Πως λειτουργεί το οικονομικό σύστημα του Marx ;

3.3.1 Ισορροπία, μισθοί και οικονομικός κύκλος

Οι τιμές παραγωγής διαμορφώνονται έτσι ώστε εγγυώνται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους ανάμεσα στους διάφορους κλάδους. Λειτουργούν δηλαδή ως τιμές ισορροπίας. Ο Marx «δανείστηκε» την βάση από την ανάλυση του Quesnay και την εξέλιξε στα «σχήματα αναπαραγωγής». Οι συνθήκες ισορροπίας καθορίζονται από τα σχήματα αυτά, τα οποία είναι εξισώσεις. Οι ροές των αγαθών σχηματίζονται μεταξύ των κλάδων παραγωγής, ώστε να υπάρχουν οι απαραίτητες εισροές για να ολοκληρωθεί η παραγωγή. Η οικονομία είναι ικανή να επεκταθεί, όταν οι εκροές (έξοδα), σε κάθε επίπεδο, εξασφαλίζουν μια προσφορά αγαθών που ανταπεξέρχονται στην ζήτηση, η οποία δημιουργείται από τα ίδια επίπεδα εκροών. Από τον Marx ειπώθηκε ότι η οικονομία μπορεί να αναπαραχθεί όταν έχει «ισορροπία» ζήτησης και προσφοράς, ισορροπία παραγωγής και κατανάλωσης και αυτό ισοδυναμεί με την «αναλογική παραγωγή».

Για παράδειγμα, σε μία οικονομία με δύο τομείς, οι συνθήκες παραγωγής, μπορούν να γίνουν έτσι ώστε:

α) Να υπάρχει ισότητα ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση για κάθε ένα από τα δύο αγαθά που παράγονται, το καταναλωτικό και το κεφαλαιουχικό αγαθό.

β) Οι ανταλλαγές των αγαθών πρέπει να γίνονται σε τέτοιες τιμές, ώστε τα καθαρά εισοδήματα που κερδίζονται σε κάθε έναν από τους δύο τομείς, να συμπίπτουν με αυτά που ξοδεύονται από τον άλλον.

Αυτό φανερώνει πως το μέρος του καταναλωτικού αγαθού που δεν ζητείται από τους εργάτες και τους καπιταλιστές, που εργάζονται στον ίδιο τομέα του καταναλωτικού αγαθού, είναι ίσο με την ζήτηση για το καταναλωτικό αγαθό από τους εργάτες και τους καπιταλιστές, που εργάζονται στον τομέα του κεφαλαιουχικού αγαθού. Ο Marx με τα σχήματα της «απλής αναπαραγωγής» έβγαλε τα παραπάνω συμπεράσματα. Ο λόγος που την ονόμασε «απλή» είναι επειδή η ανάλυση γίνεται σε μια στάσιμη οικονομία.

Η κατάσταση αυτή της οικονομίας όπου η προσφορά και η ζήτηση σε όλα τα αγαθά είναι ίση, τότε η αγορά είναι ισορροπημένη και η ανταλλαγή των αγαθών γίνεται σε τιμές παραγωγής. «Η ισορροπία αναπαραγωγής, εγγυάται την αναπαραγωγή της οικονομίας».

Άρα, εκτός από την εξασφάλιση μιας ικανής ποσότητας κοινωνικού έργου, οι οικονομικοί θεσμοί της κοινωνίας πρέπει επίσης να εξασφαλίζουν την βιώσιμη

κατανομή του. Οπότε, η επικέντρωση της εργασίας τους, πρέπει να γίνεται στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών που είναι χρήσιμα για την κοινωνία¹⁶.

Η θεωρία του Marx για τον οικονομικό κύκλο έχει δύο θεμελιακές υποθέσεις:

1. «Η επένδυση είναι μία αύξουσα συνάρτηση του ποσοστού κέρδους».
2. «Το ποσοστό κέρδους είναι μια φθίνουσα συνάρτηση των μισθών».

Με την αύξηση των μισθών αποθαρρύνεται η επένδυση. Έτσι η συνολική ζήτηση θα μειωθεί και θα προκληθεί κρίση. Οι τιμές αγοράς θα μειωθούν, όπως και τα επίπεδα εκροής, που θα συνεπάγεται μείωση του ποσοστού κέρδους. Άρα, η κρίση θα βαθαίνει. Η μείωση των επενδύσεων θα προκαλέσει μείωση της ζήτησης για εργασία, ενώ ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός», δηλαδή η φανερή και αφανής ανεργία, θα αυξηθεί. Η συνέπεια αυτού θα είναι η μείωση των μισθών. Ακόμα, η κρίση θα διώξει από την αγορά τις αναποτελεσματικές επιχειρήσεις και τις πιο παλιές μηχανές, συμβάλλοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Άρα θα έχουμε αύξηση του μέσου ποσοστού κέρδους και την μεγέθυνση της οικονομίας. Με την άνοδο της απασχόλησης και των μισθών, θα αρχίσει πάλι να ανεβαίνει η οικονομία, κάνοντας την αρχή ενός νέου κύκλου.

Ο μισθός που χρησιμοποιήθηκε εδώ, είναι ο μισθός αγοράς. Αλλά όμως δεν είναι μια τιμή που προσδιορίζεται από την προσφορά και την ζήτηση της εργασίας. Ο Marx ανέφερε ότι οι «συνασπισμοί των εργατών φτιάχτηκαν για να αντισταθμιστούν οι συνέπειες του ανταγωνισμού των μισθών».

Η αύξηση (εξέλιξη) της τεχνολογικής προόδου μπορεί να υποκαταστήσει την ανθρώπινη εργασία με μηχανήματα. Αν δεν υπήρχαν τα εργατικά σωματεία, ο ανταγωνισμός θα προκαλούσε την συνεχή μείωση των πραγματικών τιμών. Ο «συνασπισμός των εργατών» είναι αντίθετος σε τέτοιες ενέργειες. Ο Marx υποστήριζε πως τα εργατικά σωματεία είχαν τόση δύναμη, που μπορούσαν να αποτρέψουν τις συνέπειες αυτές (μείωση μισθών) με την όλο και αυξανόμενη τεχνολογική πρόοδο. Αλλά όμως, δεν είχαν τόση δύναμη να αποτρέψουν την μείωση του μεριδίου των μισθών ή την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης.

Αυτό γίνεται γιατί η τεχνολογική πρόοδος χειραγωγεί το μερίδιο των μισθών και από δύο πλευρές. Πρώτα, δεδομένου του ρυθμού της συσσώρευσης που υπάρχει, θα μειωθεί ο ρυθμός αναζήτησης εργασίας, έτσι θα υπάρχει άνοδος της

---

¹⁶ Heilbroner R. & Mildberg W. «Η γέννηση της οικονομικής κοινωνίας» σελ. 34, (2010)

ανεργίας. Η άνοδος αυτή θα επιφέρει μια επιβράδυνση της αύξησης του μισθού. Το δεύτερο, που συμβαίνει είναι ότι με την όλο και πιο εξελιγμένη τεχνολογία, θα αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας.

3.3.2 Νόμοι κίνησης και κρίση

Ο Marx είχε την πεποίθηση πως υπήρχε μια τάση της παραγωγικότητας της εργασίας να αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό από τους μισθούς. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει από τη θεωρία της «αυξημένης εξαθλίωσης» του προλεταριάτου, που είναι από τους κυριότερους «νόμους κίνησης» της καπιταλιστικής οικονομίας. Οι εργάτες συνεχώς αυξάνουν το επίπεδο διαβίωσης τους, όσο αυξάνονται οι πραγματικοί μισθοί. Όμως η θέση τους απέναντι στην καπιταλιστική τάξη χειροτερεύει όσο το μερίδιο των μισθών μειώνεται. Ως καταναλωτές λόγω των αυξημένων αναγκών τους είναι δυσαρεστημένοι, γιατί η καπιταλιστική μεγέθυνση αυξάνει ταχύτερα τις ανάγκες τους από τα εισοδήματά που έχουν διαθέσιμα για να τις καλύψουν. Ακόμα η ικανοποίηση τους από την εργασία μειώνεται, καθώς η μηχανολογική εξέλιξη εισάγεται με μεγαλύτερη ταχύτητα στην παραγωγή (πρώτος νόμος της κίνησης). Αυτή είναι η υπερπαραγωγή, το αποτέλεσμα της είναι η υποταγή στο κεφάλαιο, η οποία γίνεται πιο έντονη.

Με την αύξηση των ανέργων, θα έχουμε μείωση στο ποσοστό των απασχολούμενων ατόμων, σε σχέση με τον πληθυσμό που μπορεί να εργαστεί. Άρα, εξάγουμε το συμπέρασμα πως η σχετική «εξαθλίωση» της εργατικής τάξης, ως σύνολο, αυξάνεται περισσότερο από εκείνη των απασχολούμενων ατόμων.

Ένας άλλος νόμος (δεύτερος) της κίνησης έχει σχέση με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Το ποσοστό κέρδους αποτελεί αυξημένη συνάρτηση του ποσοστού εκμετάλλευσης και πτωτική συνάρτηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ο Marx ανέφερε πως με τη διαδικασία της εισαγωγής των μηχανών μπορούν να αντισταθμιστούν οι αρνητικές επιπτώσεις της ταξικής σύγκρουσης για το ποσοστό κέρδους. Όταν υπάρχει ευημερία, οι μισθοί αυξάνονται και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την κρίση. Με αποτέλεσμα, οι καπιταλιστές να εισάγουν μηχανές και μπορούν από την μια μεριά να απολύσουν εργάτες και από

την άλλη να αυξήσουν την παραγωγικότητα. Με αυτόν τον τρόπο το κέρδος αυξάνεται και πάλι. Με την ερχόμενη φάση (φάση της ευημερίας), η εργατική τάξη ανακτά τα προνόμιά της και έτσι συνεχίζεται ο κύκλος.

Η διαδικασία της εισαγωγής των μηχανών (μηχανοποιημένη παραγωγή), αυξάνει το ποσοστό κέρδους. Αλλά σε μακροπρόθεσμο χρόνο το κέρδος θα μειώνεται, αφού το μέγεθος του (κέρδους) που θα διανέμεται μπορεί να είναι μικρότερο. Αυτό γίνεται γιατί το μέγεθος του κεφαλαίου που επενδύεται για να παραχθεί κέρδος είναι μειωμένο.

Βάση του νόμου του φθίνοντος ποσοστού κέρδους, σύμφωνα με τον Marx βγαίνουν άλλοι δύο νόμοι .

Ο ένας (τρίτος) έχει σχέση με την πορεία των κρίσεων, όπου η κάθε κρίση γίνεται όλο και πιο βαθύτερη. Για να μπορέσει να ξεπεραστεί μια κρίση, ο Marx υποστήριξε, πως το κεφάλαιο πρέπει να αναπτύξει καινοτομίες που να μειώνουν τον λόγο προϊόντος – κεφαλαίου. Η επόμενη κρίση θα ξεπεραστεί με μεγαλύτερη δυσκολία. Κάθε κρίση θα επιφέρει μια μεγαλύτερη πτώση του κέρδους από την προηγούμενη. Αυτό φανερώνει πως ο συνδυασμός της τεχνολογικής προόδου και της ταξικής σύγκρουσης, θα μειώσει το κίνητρο για επένδυση αλλά και θα αυξήσει τις διακυμάνσεις στην μακροπρόθεσμη τάση μεγέθυνσης. Οπότε αργά ή γρήγορα η τελική κρίση θα έρθει.

Ο τελευταίος (τέταρτος) νόμος της κίνησης ασχολείται με τη δομή των αγορών και το μέγεθος των επιχειρήσεων. Για να ανακοπεί η πτώση του ποσοστού κέρδους, οι καπιταλιστές προσπαθούν να αυξήσουν το επίπεδό του. Αυτό εξηγεί την πίεση προς την «σύγκρουση» και τον «συγκεντρωτισμό» του κεφαλαίου. Έτσι υπάρχει συσσώρευση κεφαλαίου και αύξηση της οργανικής σύνθεσης, η οποία θα αυξήσει το μέγεθος των εταιριών. Ακόμα εμφανίζεται άνιση μείωση του ποσοστού κέρδους που θα επιτρέψει στο «μεγάλο ψάρι να καταπιεί τα μικρά». Η μείωση της «αναρχίας» στην καπιταλιστική παραγωγή και η οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, έρχονται μέσα από τον ανταγωνισμό, που είναι η θετική συνέπεια του (ανταγωνισμού).

Οι νόμοι της κίνησης (τέσσερις νόμοι κίνησης) εξηγούν την τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου διαμορφώνει τις συνθήκες για την ανατροπή του. Με την πτώση του κέρδους και τις όλο και πιο σοβαρές κρίσεις η

κινητήρια δύναμη εξασθενεί, ενώ η μεγαλύτερη εξαθλίωση ενισχύει τα κίνητρα των εργατών για μια αλλαγή (επανάσταση). Τέλος, η διαδικασία συγκέντρωσης οδηγεί το καπιταλιστικό σύστημα στην δημιουργία δομών για σχεδιασμένη παραγωγή. Στη συνέχεια έρχεται ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο οι εργάτες μπορούν να ελέγχουν σε συλλογικό επίπεδο την παραγωγή. Η καπιταλιστική παραγωγή καταργείται, κατά συνέπεια καταργείται και η εκμετάλλευση. Κάθε άτομο αμείβεται σύμφωνα με την πραγματική του συνεισφορά, δηλαδή αμείβεται ανάλογα με την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας. *Αυτή είναι και «η πρώτη φάση του κομμουνισμού», δηλαδή ο σοσιαλισμός* (Screpanti E., Zamagni S., 2004).

3.4 Τι μας προσέφερε η θεωρία του

Ο Marx έδωσε βάθος στην οικονομική ανάλυση. Επινόησε την κοινωνική ανάλυση στην οικονομική επιστήμη, δηλαδή, με ποιο τρόπο η κοινωνία μπορεί να επηρεάσει το οικονομικό σύστημα. Επίσης είδε τους νόμους της κίνησης.

Λόγο των κρίσεων (με χαμηλό ρυθμό), οι μικροεπιχειρηματίες και οι ελεύθεροι επαγγελματίες με την πάροδο του χρόνου θα γίνουν «προλετάριοι», δηλαδή, εργάτες.

Το μοντέλο του Marx είχε τελικά, εξαιρετική προφητική ικανότητα. Όντος τα κέρδη στον καπιταλισμό τείνουν να μειώνονται, όχι όμως με τον ρυθμό που προέβλεψε ο Marx.

Επίσης δεν ισχύει απόλυτα ότι οι κυβερνήσεις είναι αποκλειστικά όργανα της καπιταλιστικής τάξης. Γιατί με τις πιέσεις των συνδικάτων και των εργατών, δεν εφαρμόστηκε τελικά σχεδόν ποτέ ο «καθαρός» καπιταλισμός του Adam Smith. Ακόμα και πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, που εφαρμόστηκε στην Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ σε μεγάλη έκταση ο καπιταλισμός όπως τον οραματιζόταν ο Adam Smith, κατέρρευσε. Η κατάρρευση αυτή οφείλεται στην δράση των κυβερνήσεων που δεν άφησαν (πλέον) τον καπιταλισμό «αχαλίνωτο» και κάτι τέτοιο ο Marx δεν το περίμενε να συμβεί.

Τα προβλήματα που διέγινε για τον καπιταλισμό (όπως η οικονομική αστάθεια και η συγκέντρωση πλούτου σε λίγους) ο Marx, παραμένουν μέχρι την σημερινή εποχή. Όμως βρίσκονται κάποιες λύσεις από διάφορες κυβερνήσεις για τον μετριασμό τους.

Η ανάλυση του Marx παραμένει η πιο διεισδυτική ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Marx μας δίδαξε, να μην «κοιτάμε» μόνο την επιφάνεια αλλά και το «βάθος» της πορείας της ανθρώπινης ιστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

John M. Keynes

4.1 Η δημιουργία της κεϋνσιανής σχολής

4.1.1 Η ζωή και το έργο του

Ο John M. Keynes (1883-1946) ήταν Άγγλος οικονομολόγος, μαθηματικός, καθηγητής πανεπιστημίου, συγγραφέας και ανώτατος κρατικός υπάλληλος. Δημιούργησε με τα έργα του και τους οπαδούς του, τη λεγόμενη κεϋνσιανή σχολή στην [οικονομική επιστήμη](#). Ήταν ένας από τους σημαντικότερους οικονομολόγους του 20^{ού} αιώνα.

Τα δύο πιο σημαντικά βιβλία που έγραψε ήταν: «Οι Οικονομικές συνέπειες της Ειρήνης»(1919) και «Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του τόκου και του Χρήματος»(1936)¹⁷.

Με το πρώτο του βιβλίο («Οι Οικονομικές συνέπειες της Ειρήνης») υποστήριξε ότι:

α) η Γερμανία δεν είχε την ικανότητα να πληρώσει τις πολεμικές αποζημιώσεις που απαίτησαν από αυτήν οι νικήτριες δυνάμεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και β) ότι αυτό θα οδηγούσε στην επανάληψη του φαινομένου σε πιο μεγάλη κλίμακα.

Με το δεύτερο βιβλίο του («Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του τόκου και του Χρήματος»), υποστήριξε ότι για να λυθεί το πρόβλημα της ανεργίας που αντιμετώπιζε ο δυτικός κόσμος μετά το κραχ της Νέας Υόρκης (1929), το κράτος θα πρέπει να παρέμβει χρηματοδοτώντας την οικονομία και τις επιχειρήσεις, ώστε να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας.

---

¹⁷ Μάτικ Π., «Μάρξ και Κένυς», 1969

Από τον Keynes έχει πάρει το όνομα της και η Κεϋνσιανή ρύθμιση. Η Κεϋνσιανή ρύθμιση αναφέρεται στην αναδιανομή του κεφαλαίου στις κατώτερες τάξεις, με τη μορφή κοινωνικών και άλλων παροχών, προκειμένου να αποφεύγεται τόσο η κοινωνική δυσαρέσκεια όσο και η δημιουργία αναταραχών. Ας σημειωθεί όμως ότι μία τέτοια ρύθμιση δεν ήταν ποτέ στόχος του ίδιου του Keynes. Ο Keynes πρότεινε την άνοδο των δημοσίων δαπανών σε περιόδους κρίσεων, για να καλύψουν μέρος του ελλείμματος ζήτησης, που υπό προϋποθέσεις μπορεί να οδηγήσει την οικονομία μακριά από μια θέση ισορροπίας πλήρους απασχόλησης. Οι δημόσιες δαπάνες μπορεί να ξοδεύονται ως επιδόματα ανεργίας. Ο κύριος στόχος όμως δεν είναι η αναδιανομή, αλλά η επανόρθωση της ισορροπίας. Η αύξηση της φορολογίας σε περιόδους κρίσης είναι πλήρως αντίθετη στη νοοτροπία του Keynes, ο οποίος ζητά αύξηση των ελλειμμάτων στις κρίσεις, τα οποία χρηματοδοτούνται από πλεονάσματα στις καλύτερες εποχές.

4.1.2 Η κεϋνσιανή επανάσταση

Ο Marx έκανε αυτό που δεν κατάφεραν να κάνουν οι αστοί οικονομολόγοι, θεωρούσε πως είναι κληρονόμος και καταστροφέας της αστικής οικονομίας. Πίστευε πως η αστική οικονομία ήταν ανίκανη να κάνει βήματα προόδου, αλλά όμως ήταν ικανή να αλλάξει την εμφάνισή της. Οι κλασικοί οικονομολόγοι έδωσαν έμφαση στην παραγωγή και στο σύστημα σαν σύνολο.

Στο μέσο της Μεγάλης Κρίσης εμφανίστηκε το έργο του Keynes «Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του τόκου και του Χρήματος». Χαρακτηρίστηκε ως «επαναστατικό» έργο στην οικονομική σκέψη και οδήγησε στη δημιουργία της σχολής των «κεϋνσιανών οικονομικών». Οι «ορθόδοξοι» οικονομολόγοι στράφηκαν ενάντια σε αυτή τη σχολή, γιατί την θεωρούσαν είτε «σοσιαλιστική» είτε «ουτοπιστική». Κάποιοι άλλοι προσπάθησαν να συγχωνεύσουν τον Marx με τον Keynes, λέγοντας πως οι θεωρίες του Keynes είναι ο σύγχρονος «μαρξισμός».

Η δημοτικότητα του Keynes ήταν μακροχρόνια και την προκάλεσε το βιβλίο του «Οι οικονομικές συνέπειες της Ειρήνης». Ο Keynes ήταν ενάντια στην ταχύτητα της συνθήκη των Βερσαλλιών, γιατί θεωρούσε ότι «η Γερμανία αποτελεί

το κεντρικό υποστήριγμα γύρω από το οποίο συγκεντρώνεται το ίδιο το ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα και από την ευμάρεια και την ικανότητα της Γερμανίας για ανάληψη πρωτοβουλιών εξαρτάται κύρια και η ευμάρεια της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ευρώπης»¹⁸. Η λογική της συμφιλίωσης που εξέφρασε ο Keynes θεωρήθηκε ότι είχε σαν κίνητρό της, τον φόβο μιας αντικαπιταλιστικής επανάστασης ως αποτέλεσμα του πολέμου. Άλλοι υποπτεύθηκαν πως με την στάση του, στο να επικρατήσει ειρήνη, προωθούσε με «κόσμιο» τρόπο την μεταπολεμική βρετανική εξωτερική πολιτική.

Η αντίθεση του Keynes στη Συνθήκη βασίζονταν κυρίως σε οικονομικής φύσεως λόγους και κατευθυνόταν από την άποψη πως ο καπιταλισμός δεν μπορούσε να έχει μια ορθολογική λειτουργία.

Μετά το τέλος του πολέμου, όπου για τον Keynes ο πόλεμος ήταν ένα συμπτωματικό και άτυχο διάλειμμα στη φιλελεύθερη διαδικασία σχηματισμού του κεφαλαίου, έπρεπε να γίνει μία επιστροφή στο ελεύθερο διεθνές εμπόριο και στις απεριόριστες προσφερόμενες ευκαιρίες για επενδύσεις, ώστε να επανέλθει η «ομαλότητα». Ο πιο απλός τρόπος για να γίνει αυτό ήταν η επιστροφή στις προπολεμικές συνθήκες. Αυτό θα είχε σαν αποτέλεσμα να συμπεριφερθούν στη Γερμανία σαν να μην είχε γίνει κανένας πόλεμος.

Έζησε την περίοδο του «πολεμικού σοσιαλισμού» στην Αγγλία και στην Ευρώπη. Παρακολούθησε το μπολσεβίκικο «πείραμα» στη Ρωσία. Ο Keynes πίστευε ότι ο καπιταλισμός δεν ταυτίζεται με την ελεύθερη αγορά. Θεωρούσε «την ελεύθερη αγορά σαν μύθο, σαν μια μεταφυσική σκέψη». Είχε πειστεί ότι η καπιταλιστική οικονομία μπορούσε να ρυθμιστεί έτσι, ώστε να λειτουργεί χωρίς να χάσει τον καπιταλιστικό της χαρακτήρα. Αν η εθνική οικονομία ρυθμιζόταν ώστε να κατευθυνθεί προς συγκεκριμένα επίπεδα, ίσως να συντονιζόταν με τις παγκόσμιες οικονομικές ανάγκες.

Ο Keynes πίστευε πως η εφαρμογή των σχεδίων για την οικονομία, εξαρτιόταν απλά και μόνο από την παρουσία σοφών και με την καλή θέληση των ανθρώπων. «Πίστευε στην ανώτερη αξία της πνευματικής ηγεσίας, στην σοφία των λίγων εκλεκτών» και στην ικανότητα τους να επηρεάζουν τις οικονομικές διαδικασίες με τρόπο κοινωνικά αποτελεσματικό.

---

¹⁸ Hansen A.H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

Δεν αμφισβήτησε τον ισχυρισμό ότι το βέλτιστο των οικονομικών συμφερόντων οδηγεί στο μέγιστο την κοινωνική ευημερία. Όμως υποστήριζε, πως οι άνθρωποι σπάνια γνωρίζουν τα πραγματικά τους συμφέροντα. Η αρχή του ατομικισμού δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει το *αληθινό* ατομικό συμφέρον¹⁹. Η ιδέα ότι η ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος απαιτεί μια εξέταση των αναγκών του κοινωνικού συστήματος, ώθησε τον Keynes να στραφεί από τη «μικροοικονομική» στη «μακροοικονομική» των κλασικών.

Οι οικονομολόγοι για να αντιμετωπίσουν τις αυξημένες οικονομικές δυσκολίες, στράφηκαν στην νομισματική θεωρία, ώστε να επέμβουν στις κυκλικές διακυμάνσεις.

Ο Keynes ήταν κερδοσκόπος και ο ίδιος στα διεθνή νομίσματα. Είχε ασχοληθεί με νομισματικά ζητήματα και νομισματικές μεταρρυθμίσεις από την πρώτη δημοσίευση του *Indian Currency and Finance* (1913) μέχρι και την τελευταία του εργασία με τίτλο *International Monetary Fund* (1946). *Ο έλεγχος του νομισματικού συστήματος, είχε γίνει στην ουσία ένας έλεγχος των πιστώσεων, με εργαλείο το επιτόκιο* (Hansen A.H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953). Σύμφωνα με την άποψη του Keynes, ο υπέρμετρος πληθωρισμός όπως και ο υπέρμετρος αντιπληθωρισμός (και οι δύο ικανοί να διαταράξουν την σταθερότητα της οικονομίας) μπορούσαν να αναχθούν στην ανισότητα ανάμεσα στις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις.

Αν οι επενδύσεις υπερέβαιναν τις αποταμιεύσεις, θα προέκυπτε πληθωρισμός. Σε περίπτωση που συνέβαινε το αντίστροφο, θα εμφανιζόταν αντιπληθωρισμός. Την αιτία της ανισότητας μεταξύ των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων, προσπάθησε να την βρει στην έλλειψη κάθε συντονισμού μεταξύ τους. Τα άτομα και οι ομάδες τους, καθώς έπαιρναν ξεχωριστές αποφάσεις για τις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις, δεν είχαν εγγύηση ότι οι αποφάσεις αυτές θα συμπλήρωναν η μια την άλλη. Άρα η οικονομική ευημερία εξαρτιόταν από ένα επιτόκιο που θα συμβίβαζε τις αποταμιεύσεις με τις επενδύσεις και συνεπώς θα σταθεροποιούσε το γενικό επίπεδο των τιμών.

Ο Keynes υποστήριζε πως η παραγωγή περιορίζεται από το επιτόκιο γιατί αυτό καθορίζει το μέτρο για την αποδοτικότητα των επενδύσεων. Ο ρυθμός των

---

¹⁹ Μάτικ Π., «Μάρξ και Κένυς», 1969

επενδύσεων εξαρτάται από τους επιχειρηματίες που κάνουν επενδύσεις ανάλογα με την αναμενόμενη απόδοσή τους. Οι επιχειρηματίες αυτοί υποτίθεται ότι συγκρίνουν το αναμενόμενο κέρδος με το τρέχον επιτόκιο δανεισμού. Έτσι, αν το επιτόκιο χαμήλωνε, η διάθεση για επενδύσεις θα αύξανε.

Δεν αρνήθηκε ποτέ ότι μια παρατεταμένη ύφεση μπορούσε να αποκαταστήσει και πάλι μια «ορθή» σχέση ανάμεσα στο κέρδος, τον τόκο και τους μισθούς. Αλλά όμως ήταν σίγουρος ότι μια πληθωριστική εξέλιξη μπορούσε να φέρει τα ίδια αποτελέσματα, αλλά με λιγότερες ταλαιπωρίες. Τις προτάσεις του για τον πληθωρισμό ποτέ δεν τις είδε σαν αντίθετες απέναντι στο κλασικό δόγμα, αλλά ως απάντηση στην παραβίαση του δόγματος αυτού, που όμως είχε ήδη πραγματοποιηθεί μέσα από τα διατηρημένα (με τεχνητό τρόπο) επιτόκια. Πίστευε πως ο έλεγχος της προσφοράς του χρήματος, μπορούσε να επιβάλει ένα επιτόκιο ισορροπίας που θα εξίσωνε τις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις και θα δημιουργούσε τις ψυχολογικές συνθήκες για την «ομαλή» επέκταση του κεφαλαίου.

Ο Keynes «βρισκόταν σε διαφορετικό δρόμο από τους οικονομολόγους που πίστευαν ότι όλα τα οικονομικά προβλήματα μπορούσαν να λυθούν μόνο με την νομισματική πολιτική»²⁰. Παρουσίασε τις ιδέες του σαν μία «ολοκληρωμένη θεωρία της εκχρηματισμένης κοινωνίας» που ενσωμάτωνε την νομισματική θεωρία της αξίας. Ονόμασε τη θεωρία του «γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος», γιατί κατά την γνώμη του, τα διδάγματα της κλασικής θεωρίας έχουν εφαρμογή μόνο σε μια ειδική περίπτωση και όχι στην γενική εφαρμογή. Προβάλλει μια κατάσταση που αποτελεί ένα μεμονωμένο σημείο στις δυνατές θέσεις της ισορροπίας. Ακόμα, τα ειδικά χαρακτηριστικά αυτής της περίπτωσης, δεν συμπίπτουν με αυτά της οικονομικής κοινωνίας που υπάρχουν πραγματικά. Για τον λόγο αυτό είναι παραπλανητική και καταστροφική η κλασική διδασκαλία αν επιχειρηθεί να εφαρμοστεί σε δεδομένα που προέρχονται από την εμπειρία.

Η παραδοσιακή θεωρία δεν λάμβανε υπόψη της την ανεργία και κατά συνέπεια είχε αναπαραχθεί στις φανταστικές συνθήκες της πλήρους απασχόλησης. Οι εκπρόσωποί της ήταν σίγουροι ότι τα επίπεδα των μισθών θα αντιδρούσαν στις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης και δεν θα ήταν ποτέ για μεγάλο χρονικό

---

²⁰ Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

διάστημα σε τόσο υψηλά επίπεδα ώστε να προκαλούν και να διατηρούν την ανεργία. Ακόμα αναφέρεται με βεβαιότητα ότι οι χαμηλότεροι μισθοί θα αύξαναν την απασχόληση.

Ο Keynes κατανοούσε αυτή την άποψη, αλλά δεν ήταν βέβαιος πως θα συνέβαινε απόλυτα. Ανακάλυψε πως μια συγκεκριμένη «οριακή ροπή προς την κατανάλωση» και ένας συγκεκριμένος ρυθμός επενδύσεων, προσδιορίζουν μαζί ένα ορισμένο επίπεδο απασχόλησης, ακολουθώντας την οικονομική ισορροπία. Αυτό το επίπεδο δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερο από εκείνο της πλήρους ισορροπίας, και άρα θα είναι μικρότερο. Ισορροπία με πλήρη απασχόληση μπορεί να υπάρξει, αλλά είναι μια πολύ σπάνια και ειδική περίπτωση.

Σε γενικές γραμμές όμως μια άνοδος του επιπέδου της απασχόλησης, φέρνει την ανάγκη για μια αλλαγή, είτε στην ποσότητα της κατανάλωσης, είτε στον ρυθμό των επενδύσεων. Επομένως υπάρχει αύξηση της απασχόλησης. Είδε ότι οι μισθοί ήταν λιγότερο ευέλικτοι από ότι είχε εκτιμηθεί αρχικά. Μια άλλη παρατήρηση που έκανε, ήταν ότι η αντίσταση των εργατών είναι μεγαλύτερη σε περίπτωση μείωσης του χρηματικού μισθού, παρά σε μια πτώση του πραγματικού μισθού. Αυτό διαπιστώνεται με την απεργία, η οποία είναι πιο εύκολη από μια αντίσταση κατά της ανόδου των τιμών.

Το συμπέρασμα που έβγαλε ο Keynes από τα παραπάνω, είναι πως δινόταν περισσότερα κίνητρα για πιο διακριτικούς τρόπους περικοπής των μισθών, από τους παραδοσιακούς. Τέτοιοι τρόποι είναι οι μη μισθολογικές περικοπές στους μισθούς.

Το μοντέλο του Keynes είναι ένα σύστημα κλειστό, μοιρασμένο σε δύο τμήματα παραγωγής. Τα τμήματα αυτά της παραγωγής είναι :

- α) των καταναλωτικών αγαθών και
- β) των κεφαλαιουχικών αγαθών.

Οι συνολικές χρηματικές δαπάνες (χρήματα) που δίνονται για καταναλωτικά αγαθά και οι συνολικές δαπάνες για κεφαλαιουχικά αγαθά, αποτελούν το συνολικό εισόδημα. Όταν η συνολική ζήτηση (κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών) αγαθών, είναι ίση με το συνολικό εισόδημα, σημαίνει ότι έχουμε ίσες συνολικές αποταμιεύσεις και ίσες συνολικές επενδύσεις. Το σύστημα τότε, κατά μία έννοια, βρίσκεται σε ισορροπία. Αν υπάρχει πτώση της συνολικής ζήτησης, δηλαδή οι

αποταμιεύσεις διαφέρουν από τις επενδύσεις, τότε μειώνεται το συνολικό εισόδημα και εμφανίζεται η ανεργία.

Για να γίνει αλλαγή αυτής της κατάστασης, πρέπει η συνολική ζήτηση να αυξηθεί μέχρι το σημείο, όπου το συνολικό εισόδημα συνεπάγεται την πλήρη απασχόληση.

4.2 Ανάλυση της συμπεριφοράς των ατόμων στο οικονομικό σύστημα

4.2.1 Η προτίμηση για ρευστότητα

Από παλιότερες θεωρίες υποστήριζαν ότι υπάρχουν δύο βασικές λειτουργίες του χρήματος: 1) ως μέσο ανταλλαγής και 2) ως μέσο συσσώρευσης πλούτου. Οι συγγραφείς των βιβλίων για το χρήμα και τις τράπεζες, που είχαν κυκλοφορήσει πριν την Γενική Θεωρία, παρέλειπαν να αναπτύξουν την σημασία της λειτουργίας του χρήματος ως μέσου «συσσώρευσης πλούτου». Και εμφανίζεται το ερώτημα: «για ποιόν λόγο, όλοι όσοι βρίσκονται εκτός φρενοκομείου θέλουν να χρησιμοποιήσουν το χρήμα ως μέσο συσσώρευσης πλούτου;». Γιατί δηλαδή ο κόσμος θέλει να διατηρεί χρήμα με την μορφή αδρανούς αποταμίευσης, ή «αποθησαυρισμού»;

Ο Keynes απάντησε ότι η αιτία της συσσώρευσης του πλούτου είναι ο φόβος και η αβεβαιότητα για το μέλλον. Η επιθυμία του πληθυσμού να διατηρεί ένα μέρος των πόρων του σε μορφή χρήματος, αποτελεί την δυσπιστία τους έναντι των δικών τους υπολογισμών και κατά συνέπεια (αποτελεί) την δυσπιστία τους στον τρόπο που αντιλαμβάνονται το μέλλον. Η κατοχή ρευστού χρήματος «αποκοιμίζει τις ανησυχίες» και το επιτόκιο που ζητάει ο πληθυσμός, για να αλλάξει το ρευστό χρήμα με προσοδοφόρα περιουσιακά στοιχεία (επενδύσεις), αποτελεί «το μέτρο του βαθμού της ανησυχίας μας».

Η κίνηση των ατόμων να αποθησαυρίζουν κεφάλαια, οφείλεται κατά βάση στην αβεβαιότητα των προσδοκιών τους. Η θεωρία για την προτίμηση της ρευστότητας δημιουργήθηκε εξαιτίας της αδυναμίας τους (των ατόμων) να δούνε το μέλλον με θετικό μάτι.

Εκείνοι οι οποίοι κρατούν αποθησαυρισμένο χρήμα θα πρέπει να πεισθούν να διαθέσουν ένα μέρος του. Αυτό θα γίνει μόνο όταν η αμοιβή (επιτόκιο) που παρέχεται είναι αρκετά μεγάλη. Το επιτόκιο αναφέρει ο Keynes είναι η «αμοιβή η οποία πρέπει να δοθεί στους αποταμιευτές, για να πεισθούν να μετατρέψουν τα κεφάλιά τους σε άλλη μορφή, εκτός αυτής του αποθησαυρισμένου χρήματος»²¹. Από την άλλη πλευρά, αξίζει να θυσιάσει κανείς το ποσό των τόκων, μέχρι ένα ορισμένο σημείο, απέναντι στα πλεονεκτήματα που παρέχει η διατήρηση ρευστού χρήματος. Το εναλλακτικό κόστος από την διατήρηση του ρευστού χρήματος είναι ο τόκος που μπορεί να κερδίσει, αν διατηρήσει τα κεφάλαια του σε μορφή προσοδοφόρων περιουσιακών στοιχείων (ομόλογα, μετοχές, συμμετοχές σε αμοιβαία κεφάλαια και έντοκα γραμμάτια του δημοσίου).

Από τα παραπάνω προκύπτει πως το χρήμα έχει δύο χρησιμότητες: α) ως μέσο συναλλαγής και β) ως μέσο συσσώρευσης πλούτου.

Ο Keynes προτείνει τρία κίνητρα για την διατήρηση του χρήματος:

- 1) το κίνητρο των συναλλαγών,
- 2) το κίνητρο της πρόνοιας (για πληρωμές άμεσα ή στο μέλλον και για μη προϋπολογισθέντες πληρωμές) και
- 3) το κίνητρο της κερδοσκοπίας.

Το πρώτο αντιπροσωπεύει το ενεργό χρήμα, το χρήμα που κυκλοφορεί. Τα δύο τελευταία κίνητρα αντιπροσωπεύουν το χρήμα για αποθησαυρισμό. Το χρήμα που διατηρείται τόσο για λόγους πρόνοιας όσο και για λόγους κερδοσκοπίας αποτελεί αποθησαυρισμένο χρήμα, αλλά δεν μπορεί να καταταχτεί σε αυτή την κατηγορία (εκεί που ανήκει το πρώτο) από την άποψη των προσδιοριστικών παραγόντων.

Το κίνητρο συναλλαγών αναφέρεται στην ανάγκη διατήρησης ρευστού χρήματος για την αντιμετώπιση των τρεχουσών προσωπικών και επιχειρηματικών συναλλαγών. Το κίνητρο της πρόνοιας αναφέρεται στην επιθυμία διατήρησης ενός

---

²¹ Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

μέρους των συνολικών πόρων, σε μορφή ρευστού χρήματος για την αντιμετώπιση μελλοντικών αναγκών και απρόβλεπτων έκτακτων δαπανών. Το ποσό του ρευστού χρήματος το οποίο επιθυμούν να κατέχουν τα οικονομούντα άτομα για την ικανοποίηση των δύο πιο πάνω κινήτρων, επηρεάζεται σε μικρό βαθμό από το κόστος του χρήματος (δηλαδή του επιτοκίου).

Το κίνητρο της κερδοσκοπία όμως αναφέρεται στην επιθυμία των οικονομούντων ατόμων να διατηρούν τους πόρους τους με τη μορφή ρευστών διαθέσιμων για να επωφελούνται από τις εξελίξεις της αγοράς. Το κίνητρο της κερδοσκοπίας είναι εκείνο το οποίο διέπει κυρίως την ροπή προς αποθησαυρισμό. Ο αντικειμενικός σκοπός είναι να αποκομίσει κάποιος κέρδος από το γεγονός ότι γνωρίζει καλύτερα από την «αγορά» τι επιφυλάσσει το μέλλον. Διαφορετικά άτομα εκτιμούν με διαφορετικό τρόπο τις προοπτικές του μέλλοντος.

Κάθε άτομο το οποίο έχει διαφορετική γνώμη *«από την επικρατούσα, αυτή εκφράζεται από την τάση της αγοράς και έχει ισχυρή δικαιολογία να κρατήσει ρευστά διαθέσιμα από τα οποία θα αποκομίσει κέρδη, εάν η γνώμη του είναι σωστή»* (Hansen A.H., 1953). Ακόμα και οι ειδικοί για επενδύσεις συμβουλεύουν τους πελάτες τους πολλές φορές να διατηρούν, έστω το 50% του κεφαλαίου, σε ρευστό χρήμα ώστε να επωφεληθούν αργότερα από πιθανές κινήσεις της αγοράς. Σκοπός της διατήρησης αυτής (των ρευστών) είναι η αποφυγή «του κινδύνου ζημιάς, η οποία είναι δυνατόν να προκληθεί από αγορές ομολογιών μακροπρόθεσμου δανείου και της μεταγενέστερης ρευστοποίησης τους, σε σχέση με την διατήρηση ρευστού χρήματος». Το κίνητρο της κερδοσκοπίας απορρέει από την επιθυμία της διατήρησης των διαθέσιμων πόρων με τη μορφή ρευστού χρήματος, του οποίου μπορεί να εκμεταλλευθεί τις μεταβολές της αγοράς και να αποφύγει πιθανές ζημιές από τίτλους, σε περίπτωση πτωτικής κίνησης (της αγοράς).

Το ποσό του ρευστού χρήματος που κρατούσε το κάθε άτομο για τους παραπάνω σκοπούς, θα εξαρτηθεί στο μέλλον από τους τόκους που δεν θα εισπράξει. Το άτομο διατηρούσε ρευστό χρήμα αντί προσοδοφόρων περιουσιακών στοιχείων. Εάν το κόστος του χρήματος είναι υψηλό, η χρησιμοποίησή του για προσωπικές ή επιχειρηματικές συναλλαγές είναι συμφέρουσα. Αν όμως το επιτόκιο είναι μέτριο, κάποιος μπορεί να είναι διατεθειμένος να θυσιάσει τον τόκο έναντι της ευχέρειας που του παρέχει η ρευστότητα.

Η ανάγκη για ρευστότητα (λόγο του κινήτρου της πρόνοια) ελαττώνεται κατά πολύ, από την ύπαρξη οργανωμένων χρηματιστηρίων αξιών, όπου είναι δυνατή η διάθεση των ομολόγων σε περίπτωση ανάγκης άμεσης ρευστότητας χρήματος. Το ποσό του χρήματος, που είναι επιθυμητό να κρατείται (ρευστό), εξαρτάται από τον όγκο πληρωμών που θα πραγματοποιηθούν και το ύψος των απρόβλεπτων δαπανών (το ποσό που θα χρειαστεί για την κάλυψη τους). Το θέμα αυτό αποτελεί σημαντικό όργανο στη θεωρία του Keynes . Η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει ο Keynes σε αυτό, τον διαφοροποιεί σε σχέση με τους οπαδούς της ποσοτικής θεωρίας.

Ο νόμος του Say²² εξετάζεται από δύο απόψεις: 1) είτε ισχύει ανεξαρτήτως της προσφοράς χρήματος είτε 2) ισχύει μόνο όταν υπάρχει νομισματική ισορροπία. Κατά την πρώτη άποψη, ο νόμος του Say ισχύει ανεξαρτήτως των επιδιώξεων της νομισματικής πολιτικής. Κατά την δεύτερη, μόνο όταν υπάρχει ελαστική νομισματική πολιτική γίνεται να επιτευχθεί πλήρη απασχόληση. Ο Keynes αργότερα απόκρουσε τις απόψεις αυτές. Την δεύτερη την αποκρούει, στηριζόμενος στη θεωρία του για την προτίμηση ρευστότητας.

Σε κανονικές συνθήκες οι τράπεζες έχουν πάντα την δυνατότητα να αγοράζουν και να πωλούν ομολογίες αντί χρήματος, προκαλώντας μικρή αύξηση ή πτώση στις τιμές των ομολόγων. Αυτό σημαίνει ότι μία μικρή εναλλαγή του επιτοκίου, μπορεί να επηρεάσει τους ιδιώτες με το να κρατούν περισσότερο ή λιγότερο χρήμα. Η «μόνη κατανοητή εξήγηση» είναι το κερδοσκοπικό κίνητρο ρευστότητας, το οποίο οδηγεί στην διατήρηση αποθησαυρισμένου χρήματος, είναι η αβεβαιότητα για τις μελλοντικές εξελίξεις του επιτοκίου. Άτομα τα οποία νομίζουν ότι το τρέχον επιτόκιο είναι υψηλότερο του κανονικού επιτοκίου (δηλαδή, άτομα τα οποία νομίζουν ότι οι τιμές των ομολόγων είναι πολύ χαμηλές), δεν επιθυμούν να κρατήσουν μεγάλες ποσότητες χρήματος, παρόλα αυτά δεν θα θελήσουν να επενδύσουν τα διαθέσιμα τους σε τίτλους. Αντιθέτως τα άτομα τα οποία νομίζουν ότι το επιτόκιο είναι πολύ χαμηλό (δηλαδή, χαμηλότερο εκείνου του οποίου θεωρούν ασφαλές), θα θελήσουν να διατηρήσουν ρευστό χρήμα, ή τουλάχιστον θα θελήσουν να κρατήσουν μέρος των πόρων σε ρευστή μορφή. Οι αντίθετες αυτές γνώμες εξισορροπούνται στην αγορά. Η εξισορρόπηση αυτή των

---

²²

Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

διαφορετικών αντιλήψεων για το μελλοντικό επιτόκιο επηρεάζουν το μελλοντικό επιτόκιο.

Τα παραπάνω έχουν σχέση με την διαφορά μεταξύ του πραγματικού και πιθανού μελλοντικού επιτοκίου. Όσο μεγαλύτερη είναι η μεταξύ τους διαφορά, τόσο μεγαλύτερο θα είναι το ποσό του ρευστού χρήματος το οποίο επιθυμούν να κρατούν τα οικονομούντα άτομα/επενδυτές. Όταν το επιτόκιο προσεγγίζει το μηδέν, τόσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος απώλειας επενδυμένων κεφαλαίων σε ομόλογα ή άλλους τίτλους σταθερού εισοδήματος. Όταν οι τιμές των ομολόγων έχουν φθάσει σε υψηλά επίπεδα, ώστε το επιτόκιο να είναι μόνο 2% ή και λιγότερο, αρκεί μια μικρή μόνο πτώση της τιμής των ομολόγων για να εκμηδενιστεί τελείως το εισόδημα αυτών. Περαιτέρω πτώση της τιμής μπορεί να προκαλέσει απώλεια μέρους του κεφαλαίου. Όσο υψηλότερες είναι οι τιμές των ομολόγων (και άρα είναι μικρότερο το επιτόκιο), τόσο μικρότερη είναι «η έλλειψη ρευστού εισοδήματος, το οποίο αποτελεί τον ασφαλέστερο τρόπο κάλυψης του κινδύνου απώλειας του κεφαλαίου».

Το γεγονός που κάνει αδύνατη την πτώση του επιτοκίου σε πολύ χαμηλά επίπεδα, είναι το επιτόκιο που όσο πληθαίνει προς το μηδέν, τόσο περισσότερο μειώνεται το ασφάλιστρο, που αντισταθμίζει την πιθανή απώλεια του κεφαλαίου. Αν υπάρχει ένα μακροπρόθεσμο επιτόκιο 2% προκαλεί περισσότερες ανησυχίες παρά ελπίδες. Ταυτόχρονα προσφέρει τρέχουσα πρόσοδο, η οποία όμως δεν επαρκεί για να αντισταθμιστούν οι πολύ μικρές ανησυχίες. Έτσι η προτίμηση για ρευστότητα είναι βασικό φαινόμενο, δηλαδή όλοι προτιμούν να έχουν στη διάθεσή τους ρευστό χρήμα παρά να κρατούν τίτλους δανείων οι οποίοι τους αποδίδουν χαμηλό επιτόκιο. Η τάση της συνάρτησης οδηγείται προς την οριζόντια θέση, ενώ το επιτόκιο είναι ακόμα σε υψηλά επίπεδα.

«Αυτό έγινε και στην κρίση ρευστότητας των ΗΠΑ το 1932, όπου ήταν αδύνατο να πεισθεί κάποιος να διαθέσει ρευστό χρήμα με οποιουδήποτε λογικούς όρους (συνήθως επιτόκιο)»²³.

Για παράδειγμα, με τις προσδοκίες να μένουν αμετάβλητες, η αύξηση της ποσότητας του χρήματος (και διάθεσης για κερδοσκοπία), προκαλεί μείωση του επιτοκίου. Με βάση αυτό είναι δυνατό να γίνουν παρεμβάσεις στην ανοικτή αγορά,

²³

Keynes», 1953

Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον

να ανέβουν οι τιμές των ομολόγων στο επίπεδο που θα παρακινήσουν ορισμένους «ανατίμησες» να πουλήσουν τις ομολογίες, αντισταθμίζοντας έτσι την αγορά των «υποτιμητών». Σε μια τέτοια περίπτωση υπάρχει κίνηση προς τα κάτω στην καμπύλη. Μπορεί η παρέμβαση στην ανοικτή αγορά (με αύξηση της ποσότητας του χρήματος), να προκαλέσει επίσης μετατόπιση στην καμπύλη. Με αυτή την παρέμβαση μπορούν να «μεταβληθούν οι προσδοκίες για την μελλοντική πολιτική της Κεντρικής Τράπεζας ή της Κυβερνήσεως». Η αντίδραση αυτή όμως δεν είναι βέβαιη.

Αν υπάρχουν κάποιες άλλες εξελίξεις που μπορούν προκαλέσουν διαφορετικές αντιλήψεις, τότε δημιουργείται αύξηση της δραστηριότητας στην αγορά των αξιών. Αυτό που μπορεί να συμβεί είναι, ότι σε μία μεγάλη αύξηση της ποσότητας του χρήματος να υπάρξει μόνο μία μικρή επίδραση. Η γνώση για το μελλοντικό επιτόκιο μπορεί να είναι τόσο προβλέψιμη, που αν συμβεί μια μικρή μεταβολή του τωρινού επιτοκίου, να μην προκαλέσει ομαδική στροφή προς το χρήμα. Γενικά, οι προσδοκίες για το μελλοντικό επιτόκιο, περιέχουν κινήσεις που συντελούν στην προσδοκώμενη απόδοση του κεφαλαίου.

Ο κεφαλαιούχος έχει εναλλακτικούς τρόπους διάθεσης των κεφαλαίων του. Μπορεί να κρατήσει τα κεφάλαιά του σε τρεις μορφές:

- 1) ρευστού χρήματος,
- 2) τίτλων δανείων και
- 3) πραγματικών κεφαλαιουχικών αγαθών, ενσωματωμένων σε μετοχές.

Αν η απαισιοδοξία στην αγοράς είναι μεγαλύτερη, ως προς την προσδοκώμενη απόδοση των πραγματικών κεφαλαιουχικών αγαθών, προσπαθεί να κρατήσει τα κεφάλαια του (κεφαλαιούχος) σε μορφή ρευστού χρήματος ή τίτλων δανείων. Αν ο κεφαλαιούχος πιστεύει, πως το μελλοντικό επιτόκιο θα είναι υψηλότερο αυτού που ισχύει τώρα στην αγορά επιτοκίου, αν δηλαδή πιστεύει ότι οι τιμές των ομολόγων θα μειωθούν, τότε θα επιλέξει να κρατήσει τα κεφάλαιά του με την μορφή του ρευστού χρήματος.

Με δεδομένη την ποσότητα του χρήματος, όταν υπάρχει υψηλή διάθεση για αποθησαύριση, το επιτόκιο θα βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο. Με δεδομένη την προσδοκώμενη απόδοση των κεφαλαιουχικών αγαθών, μια αύξηση του επιτοκίου θα επιφέρει πτώση της τιμής των κεφαλαιουχικών αγαθών. Αυτό στο τέλος της

φάσης αύξησης, η άνοδος του επιτοκίου θα τείνει να ανακόψει την άνοδο των τιμών των κοινών μετοχών, αλλά η άνοδος του επιτοκίου είναι δυνατόν να υπερκαλυφθεί κατά ένα μέρος, από την άνοδο των προσδοκώμενων αποδόσεων ή κερδών.

4.2.2 Οι τέσσερις φάσεις του Οικονομικού Κύκλου

Υπάρχουν δύο αξιολογες κρίσεις για το μέλλον (η πρώτη αφορά το επιτόκιο και η δεύτερη την προσδοκώμενη πρόσοδο, δηλαδή τα έσοδα), από τις οποίες εξαρτάται ο όγκος των επενδύσεων. Οι κρίσεις αυτές επηρεάζουν την διάθεση για αποθησαυρισμό λόγω της αυξημένης αβεβαιότητας και ταυτοχρόνως της μεγαλύτερης απαισιοδοξίας για τα μελλοντικά έσοδα. Σε αυτή την περίπτωση θα φανεί η διάθεση για απομάκρυνση, τόσο από τα πραγματικά κεφαλαιουχικά αγαθά, δηλαδή τις μετοχές, όσο και από τις ομολογίες (ομόλογα). Δηλαδή θα υπάρξει μεταστροφή προς το χρήμα (ρευστό)²⁴.

Κατά την φάση της ανάκαμψης, είναι πολύ πιθανό να υπάρχει μείωση (φθίνουσα) διάθεση προς τον αποθησαυρισμό. Ταυτοχρόνως βέβαια υπάρχει μεγαλύτερη αισιοδοξία για το μέλλον και τα κέρδη (πρόσοδος). Άρα και οι δύο αυτοί παράγοντες ενισχύονται ταυτόχρονα, τόσο κατά το άνω όσο και κατά το κάτω σημείο του κύκλου. Αυτό σημαίνει ότι κατά τη φάση της κρίσης η άνοδος του επιτοκίου (η αυξημένη προτίμηση για ρευστότητα) ενισχύει την μείωση των προσδοκώμενων κερδών των πραγματικών κεφαλαιουχικών αγαθών (μετοχές), ώστε οι τιμές των κεφαλαιουχικών αγαθών να πέφτουν γρήγορα, πολύ πιθανά και κάτω του κόστους παραγωγής τους. Αντίθετα, κατά την φάση της ανάκαμψης η πτώση του επιτοκίου (φθίνουσα διάθεση για αποθησαυρισμό) και η άνοδος των προσδοκώμενων κερδών, προκαλεί αύξηση των τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών άνω του κόστους παραγωγής. Συνεπώς θα υπάρχει αύξηση των δαπανών για επενδύσεις και μια γενική αύξηση του εισοδήματος από την απασχόληση (εργασία).

---

²⁴

Μάτικ Π., «Μάρξ και Κένυς», 1969

Στην ανοδική φάση του κύκλου, δηλαδή στην ανάκαμψη μετά την κρίση, το επιτόκιο είναι πολύ πιθανό να αυξηθεί. Η αύξηση αυτή είναι δυνατόν να περικόψει κάπως την ευνοϊκή επίδραση της ανόδου των προσδοκώμενων κερδών στις τιμές των πραγματικών κεφαλαιουχικών αγαθών (μετοχές). Η αύξηση αυτή του επιτοκίου συμβαίνει γιατί οι κεφαλαιούχοι τώρα, στρέφονται από τα ομόλογα στις μετοχές. Ακόμα η πτώση των τιμών των ομολόγων ίσως να διαμορφώσει την προσδοκία περαιτέρω πτώσης τους. Άρα, δεν είναι πιθανή η περαιτέρω μαζική άνοδος του επιτοκίου.

Κατά την καθοδική φάση του κύκλου (μεταξύ κρίσεως και ανακάμψεως) το επιτόκιο συνήθως παρουσιάζει πτώση. Αυτή (πτώση) δεν αντισταθμίζει τις δυσμενείς δυνάμεις οι οποίες ασκούνται από τις χαμηλές (και ενδεχομένως παρατεταμένη μείωση) προσδοκίες των κερδών από τις τιμές των πραγματικά κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η πτώση του επιτοκίου γίνεται όταν οι κεφαλαιούχοι (κατά την φάση αυτή του κύκλου) είναι απαισιόδοξοι για τις μελλοντικές αποδόσεις των κεφαλαιουχικών αγαθών. Άρα, μετατρέπουν τις μετοχές σε ομόλογα, δηλαδή σε πάγιες χρηματικές απαιτήσεις. Από την κίνηση αυτή προκύπτει η άνοδος των τιμών των ομολόγων, ενώ το επιτόκιο μειώνεται (πέφτει).

Το χρήμα αποθηκεύεται κατά την φάση της κρίσεως και επενδύεται κατά την φάση της ανάκαμψης.

Ποιες είναι οι γενικές τάσεις της ροπής του χρήματος κατά την ανοδική και την καθοδική φάση;

Ο κύκλος διαιρείται σε τέσσερις φάσεις:

1. την ανάκαμψη,
2. την ανοδική φάση,
3. την κρίση και
4. την καθοδική φάση.

Ο Keynes σε αυτό το ερώτημα δεν έδωσε συγκεκριμένη απάντηση. Από την θεωρία του όμως βγαίνουν κάποια συμπεράσματα. Η φάση της κρίσεως, είναι η περίοδος της μεγαλύτερης αβεβαιότητας. Η διάθεση για αποθησαυρισμό σε αυτή είναι μεγαλύτερη. Η φάση της κρίσεως είναι η περίοδος της μεγάλης αβεβαιότητας. Η φάση της ανάκαμψης είναι η περίοδος της μεγαλύτερης ηρεμίας

και ασφάλειας. Η διάθεση για αποθησαυρισμό είναι ελάχιστη κατά την φάση αυτή. Όσο όμως η οικονομία πηγαίνει προς την φάση της άνθησης (ανοδική φάση), η αβεβαιότητα είναι μεγαλύτερη και η ροπή για αποθησαυρισμό (προτίμηση ρευστότητας) καθίσταται συνέχεια ισχυρότερη. Από τις τρεις μορφές διατήρησης των κεφαλαίων (ομόλογα, μετοχές και ρευστό χρήμα) τα ομόλογα γίνονται περισσότερο ανεπιθύμητα όσο προχωράει η ανοδική φάση, οι τιμές των μετοχών κινούνται ταχύτατα προς τα πάνω (άνοδος) μέχρι να τελειώσει. Αρκετούς μήνες πριν την κρίση η αβεβαιότητα και οι αμφιβολίες πολλαπλασιάζονται και η διατήρηση ρευστού χρήματος για την αντιμετώπιση πιθανών ζημιών είναι ολοένα και πιο επιθυμητή. Υπάρχει μαζική μετατροπή των περιουσιακών στοιχείων από περισσότερα άτομα. Μεγαλώνει ο αριθμός των ατόμων που εμφανίζονται με τάσεις απαισιοδοξίας, καθώς «βλέπουν» πως ότι η φάση της ανάπτυξης κορυφώνεται. Η αβεβαιότητα αυτή και η αυξανόμενη απαισιοδοξία προκαλούν μεγαλύτερη διάθεση για αποθησαυρισμό. Στα πρώτα στάδια όμως της ανοδικής φάσης παρατηρείται απομάκρυνση από τα ομόλογα και η προτίμηση προς τις μετοχές είναι μεγάλης έντασης. Εδώ όμως εκδηλώνεται ολοένα και μεγαλύτερη στροφή προς τον αποθησαυρισμό, που λόγο του τέλους της άνθησης (άνοδος), επικρατούν οι αντιλήψεις των «υποτιμητών»²⁵. Οι τάσεις που εμφανίζονται μεταξύ ανόδου και καθόδου είναι αντίθετες.

Η διάθεση για αποθησαυρισμό βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο της κατά την ανάκαμψη και στα πρώτα στάδια της ανοδικής φάσεως, όμως στο υψηλότερο σημείο βρίσκεται στην φάση της κρίσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η ποσότητα του αποθησαυρισμένου χρήματος είναι η ελάχιστη κατά την ανάκαμψη και η μέγιστη κατά την κρίση.

Στο κατώτερο επίπεδο κατά την ανάκαμψη και στο υψηλότερο κατά την κρίση βρίσκεται το επιτόκιο. Το πραγματικό ποσό του αποθησαυρισμένου χρήματος, θα εξαρτηθεί από την πραγματική προσφορά χρήματος και της σχετικής έντασης της ζήτησης χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς. Με την παρακίνηση της απεριόριστης αισιοδοξίας, η άνθηση μπορεί να φτάσει τόσο ψηλά (ενισχυμένη και από τις πληθωριστικές πιέσεις), ώστε ένα μεγάλο μέρος του χρήματος να χρησιμοποιηθεί για τις συναλλαγές. Αλλά και ακόμα και με τέτοιες συνθήκες

²⁵

Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

υπερβολικής αισιοδοξίας στη φάση της άνθησης, υπάρχουν ορισμένα άτομα που ανησυχούν, για το μέλλον. Τα άτομα αυτά επιθυμούν να ασφαλίσουν τα κεφάλαια ρευστοποιώντας τα (ώστε δηλαδή να τα έχουν ασφαλισμένα, σε ρευστή μορφή), και είναι δυνατόν να αρνηθούν την στέρηση ρευστότητας ακόμα και με την μεγαλύτερη ασφάλεια (δηλαδή του επιτοκίου, με μεγαλύτερο επιτόκιο). Με αυτές τις συνθήκες η ένταση της ροπής για αποπληθωρισμό εκδηλώνεται κυρίως με το ύψος του επιτοκίου στο μέλλον, παρά με την πραγματική ποσότητα του αποθησαυρισμένου χρήματος.

4.3 Η ανατρεπτική φιλοσοφία του Keynes

4.3.1 Ιδιωτικές επιχειρήσεις, κράτος ευημερίας και Σοσιαλισμός

Τα προβλήματα που ανέλυσε ο Keynes στη Γενική Θεωρία, προκάλεσαν τα εξής ερωτήματα:

- μήπως η κεϋνσιανή ανάλυση οδηγούσε στον σοσιαλισμό;
- μήπως σήμαινε την σωτηρία του κεφαλαιοκρατισμού και του ατομικισμού;
- μήπως οδηγεί στην αυτάρκεια της οικονομίας, ή στο ελεύθερο εμπόριο;
- ποιος είναι ο στόχος που θέτει, η «πλήρη απασχόληση», ή το επίπεδο «πλήρους επενδύσεων»;
- ποια πολιτικά μέτρα είναι δυνατόν να θεωρηθούν καταλληλότερα για την πραγματοποίηση των παρακάτω στόχων: α) την μείωση του επιτοκίου που

συνεπάγεται αύξηση της καταναλωτικής συνάρτησης και β) την διεύρυνση των δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων;

Η Γενική Θεωρία προκάλεσε αντίθετες τάσεις και φαίνεται με την απλή αναφορά αυτών των προβλημάτων. Ο Keynes εναντιώθηκε στα συμβατικά δόγματα της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής. Επέκρινε το δόγμα της αυτόματης διαδικασίας προσαρμογής. Χαρακτήρισε την αδυναμία της εξασφάλισης της πλήρους απασχόλησης, της άνισης κατανομής του πλούτου και του εισοδήματος ως κυριότερα ελαττώματα της σύγχρονης οικονομίας.

Κατά τους κλασικούς, η υψηλή διάθεση για αποταμίευση αποτελεί πηγή μεγάλης συσσώρευσης κεφαλαίου. Η μεγάλη ποσότητα αποταμίευσης πίστευαν ότι προέρχεται από: 1) την χαμηλή ροπή για κατανάλωση και 2) το υψηλό επιτόκιο.

Κατά τον Keynes ίσχυε το αντίθετο: το υψηλό επίπεδο επενδύσεων επιτυγχάνεται και με υψηλή ροπή για κατανάλωση. Τα διαφορετικά συμπεράσματα είναι δυνατόν να εξηγηθούν, γιατί οι μεν κλασικοί είχαν στο νου τους συνθήκες πλήρους απασχόλησης ενώ ο Keynes είχε υπόψη του διαφορετικές (μη πλήρες) συνθήκες απασχόλησης.

Ο Keynes παρατήρησε ότι το σύστημα υψηλής προοδευτικής φορολογίας μπορεί να μειώσει την καθαρή απόδοση των κεφαλαίων μετά την αφαίρεση των φόρων, τόσο ώστε να προκαλέσει την πτώση του επιπέδου επενδύσεων, ακόμη και αν το επιτόκιο είναι χαμηλό. «Δεν πρέπει να υποτεθεί ότι αρνούμαι την δυνατότητα, ή έστω και την πιθανότητα, αυτού του αποτελέσματος», είπε ο Keynes. Αυτό το φορολογικό σύστημα υψηλής προοδευτικότητας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία επίτευξης άριστου όγκου σχηματισμού κεφαλαίου. Ακόμα είχε εκφράσει πολλές φορές την πίστη του στην αρετή της ενεργού επιχειρηματικότητας (σε αντίθεση με τον αποθησαυρισμό). Ο Keynes είχε επισημάνει την ευφυΐα, την αποφασιστικότητα και την εκτέλεση της ιδέας του επιχειρηματία, ενώ με ικανοποίηση είχε προβλέψει και την βαθμιαία ενθάρρυνση (για επενδύσεις) την τάξη των εισοδηματιών. Πίστευε πως η ατομική πρωτοβουλία και η ιδιωτική επιχείρηση, είναι σημαντικά για την *ανάπτυξη*²⁶ Ήταν αντίθετος στο σύστημα του κρατικού καπιταλισμού. Θεωρούσε όμως ότι ο ρόλος του κράτους έχει επεκταθεί σημαντικά. Το κράτος έχει την υποχρέωση να ασκεί κατευθυντήριο

---

²⁶ Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

ρόλο, ώστε να επιδράσει στην διάθεση για κατανάλωση. Πρώτα μέσω του φορολογικού συστήματος, δεύτερον μέσω των ρυθμίσεων του επιτοκίου και τρίτων πιθανών με άλλα μέτρα (παράδειγμα μέσο ποσοστώσεων των εμπορευμάτων).

Κατά τη γνώμη του, η άσκηση της τραπεζικής πολιτικής μέσω της μείωσης του επιτοκίου, από μόνη της δεν είναι επαρκές μέτρο, για την προώθηση των επενδύσεων. Δεν θα είναι αρκετές (επενδύσεις) για να εξασφαλιστεί το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Αλλά επειδή οι ιδιώτες δεν επενδύουν λόγω της γενικότερης ανασφάλειας (αποθησαυρισμός), πρέπει να γίνουν δημόσιες επενδύσεις. Ο Keynes όμως δεν μπαίνει σε λεπτομέρειες στο τι είδους επενδύσεις εννοεί.

Ο κρατικός έλεγχος των επενδύσεων πρέπει να υπάρχει σε όλο το φάσμα της οικονομικής κλίμακας, από κατασκευή σπιτιών μικρού κόστους μέχρι δανειοδοτήσεις, ασφάλισης και εγγυοδοτήσεις δανείων. Αυτό έχει γίνει μόνιμη πολιτική σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες.

Η δραστηριότητα, για εξασφάλιση επαρκών επενδύσεων είτε δημοσίων είτε ιδιωτικών και με μια παράλληλη φορολογική πολιτική, θα έχει ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η κατανάλωση. Αυτά είναι τα μέτρα πολιτικής, που μπορούν να ανοίξουν θετικές προοπτικές για την οικονομία. «Το σημαντικό δεν είναι να γίνει το κράτος ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής». Αυτό που χρειάζεται είναι «η ρύθμιση μεταξύ της ροής για κατανάλωση και των κινήτρων για επενδύσεις». Κατά τον Keynes δεν υπάρχει ανάγκη να σοσιαλιστικοποιηθεί η οικονομική ζωή. Αν επιτευχθεί συνεχιζόμενη πλήρης απασχόληση, τότε ισχύουν πλέον οι απόψεις της κλασικής θεωρίας.

Ο Keynes μας διαβεβαιώνει πως πράγματι υποστηρίζει την διεύρυνση της κρατικής δραστηριότητας, που αποβλέπει στην προσαρμογή της διάθεσης για κατανάλωση. Ωστε με αυτόν τον τρόπο να δημιουργούνται περισσότερα κίνητρα για επενδύσεις. Το «μόνο πρακτικό μέσο για να αποφευχθεί η καταστροφή των υφιστάμενων οικονομικών μορφών», είναι μέσα από την παραγωγή και από «την επιτυχή λειτουργία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ο κόσμος όμως δεν θα συνεχίσει να ανέχεται την υποαπασχόληση. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να γίνει μια σωστή ανάλυση, ώστε να θεραπευτεί η ασθένεια αλλά παράλληλα να υπάρχει διατήρηση της αποδοτικότητας και της ελευθερίας.

4.3.2 Σταμάτησε ο Keynes να είναι κεϋνσιανός;

Πολλοί υποστήριζαν ότι προς το τέλος της ζωής του ο Keynes είχε αλλάξει σε ουσιαστικά σημεία της άποψής του για πολιτικά θέματα και είχε στραφεί πάλι προς τις κλασικές θέσεις. «Ο Keynes δεν ήταν στατικό πνεύμα».

Μετά τον θάνατό του το 1946 δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Economic Journal* ένα άρθρο, που είχε ως κύριο αντικείμενο το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών των ΗΠΑ. Όμως έβαζε και ορισμένα γενικότερα θέματα όπως το ρόλο των αυτόματων δυνάμεων και της κρατικής παρέμβασης.

Ο Keynes πάντα έδινε μεγάλη σημασία στις αυτόματες δυνάμεις της οικονομικής ζωής. Ο κρατικός παρεμβατισμός που υποστήριξε, κυρίως σε θέματα νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, είχε ως σκοπό τον επηρεασμό της Συνολικής Ζήτησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση της υπόθεσης, πως ο έλεγχος της κατάστασης ανήκε στις αυτόματες δυνάμεις του συστήματος. Ο Keynes όμως, ποτέ δεν ήταν υποστηρικτής του ολοκληρωτικού κράτους²⁷.

Στο έργο του (Γενική Θεωρία) εμφανίζεται η θεωρία του να είναι «μετριοπαθής και συντηρητική ως προς τις επιπτώσεις της». Δεν υπάρχει καμία αιτία ώστε να δικαιολογείται το σύστημα του Κρατικού Σοσιαλισμού, το οποίο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της «οικονομικής ζωής της κοινωνίας». Σε κάποιο άλλο σημείο αναφέρει πως δεν αντιλαμβάνεται «ούτε ένα λόγο για να υποθέσει ότι το υπάρχον σύστημα απασχολεί κακούς συντελεστές παραγωγής, οι οποίοι είναι διαθέσιμοι». Αυτές οι φράσεις είναι μέσα από την Γενική Θεωρία του 1936 και όχι από κάποιο άρθρο που δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του. Αν είχαν παρουσιαστεί μετά το 1946, θα μπορούσε να έβγαινε το συμπέρασμα πως ο Keynes «αναιρεί» τις απόψεις του.

Στο τέλος του 1941 ο Keynes είχε πεισθεί ότι οι ΗΠΑ έπρεπε να αναλάβουν θετικό ρόλο στα διεθνή οικονομικά και χρηματοδοτικά θέματα και ότι ήταν δικαιολογημένο να δοκιμασθεί ένα πρόγραμμα Αγγλοαμερικανικής συνεργασίας, για την προώθηση ενός συστήματος πολυμερούς εμπορίου. Η δασμολογική

---

²⁷ Hansen A. H., «Εισαγωγή εις τον Keynes», 1953

πολιτική απομονώσεως των ΗΠΑ, η οποία ίσχυε κατά την δεκαετία 1920-30, αντικαταστάθηκε με τις εμπορικές συμφωνίες Hull και του προγράμματος εκμίσθωσης και δανεισμού του Προέδρου Roosevelt (Ρούζβελτ). Προηγουμένως ο Keynes είχε επηρεασθεί βαθύτατα από τον κίνδυνο μιας πρόσδεσης της Αγγλικής οικονομίας στην Αμερικάνικη οικονομία.

Οι κερδοσκόποι και οι ξένοι επενδυτές την δεκαετία μετά το 1920, στην οποία ακολούθησε η ταχεία συστολή των πιστώσεων, η περίοδος της ανθίσεως και η κρίση του 1929 με τις διεθνείς επιπτώσεις της, ήταν «έρμαιο» των κινδύνων που υπονόμευαν. Ο Keynes είχε την σταθερή πεποίθηση ότι στο πλαίσιο ενός τέτοιου διεθνούς περιβάλλοντος, η Βρετανία έπρεπε να χειρισθεί τα προβλήματα του ισοζυγίου πληρωμών της, μέσω μιας καλύτερης βάσης του συστήματος των «συμφωνιών πληρωμών» και του θεσμού της περιοχής της «στερλίνας», παρά να διακινδύνευε εμπιστευόμενη την λύση των προβλημάτων της στην λειτουργία των αυτόματων δυνάμεων της πολυμερούς διεθνούς αγοράς.

Ο Keynes θέτει το ερώτημα εάν και κατά πόσο οι προτάσεις του «θεμελιώνονται επαρκώς για τα κίνητρα, τα οποία διέπουν την εξέλιξη της πολιτικής κοινωνίας». Δεν άφησε να εννοηθεί πως γνώριζε την απάντηση. Πίστευε όμως, πως η διάθεση για ανάληψη τολμηρών επιχειρημάτων είχε διαμορφωθεί και επηρεαστεί από την τρομακτική εμπειρία της μεσοπολεμικής περιόδου²⁸.

Κατά την γνώμη του η δύναμη των κατοχυρωμένων συμφερόντων είχε μεγαλοποιηθεί και μάλιστα συμετροποιηθεί με την «βαθμιαία διεϊσδυση των ιδεών». «Ο κίνδυνος είτε είναι για το καλό είτε για το κακό» απορρέει από τις ιδέες και από τα κατοχυρωμένα συμφέροντα.

4.4 Τι μας δίδαξε ο Keynes;

Ο Keynes με την θεωρία του έδωσε νέα διάσταση στον καπιταλισμό. Δεν ήταν υπέρ της αναδιανομής του πλούτου, αλλά υπέρ της ισορροπίας.

---

²⁸ Μάτικ Π., «Μάρξ και Κένυς», 1969

Δεν ήταν σύμφωνος με την συνθήκη των Βερσαλλιών και εξέφρασε την άποψη πως η Γερμανία θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί σαν να μην είχε γίνει πόλεμος.

Μέσα από την θεωρία του διδάσκει ότι μια καπιταλιστική οικονομία είναι δυνατόν να ρυθμιστεί έτσι, ώστε να λειτουργήσει χωρίς να χάσει τον καπιταλιστικό της χαρακτήρα.

Με τα διάφορα άρθρα του κάνει γνωστό ότι ο έλεγχος του νομισματικού συστήματος γίνεται μέσα από το επιτόκιο. Επίσης υποστήριξε, ότι η κατοχή ρευστού χρήματος φανερώνει την ανησυχία των οικονομούντων ατόμων. Αναφέρει ακόμα ότι ο υπερβολικά μεγάλος ή ο υπερβολικά μικρός πληθωρισμός δεν αποτελούν θετικό σημείο για την οικονομία.

Ο Keynes είναι αυτός που διατύπωσε τον κύκλο της οικονομίας.

Ακόμα τάχθηκε στο «πλευρό» της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς θεωρούσε πως μέσα από τις επενδύσεις θα προκύψει η «πολυπόθητη» ανάπτυξη. Εξαιτίας του κλίματος που επικρατούσε στην οικονομία, οι ιδιώτες δεν προχωρούν σε επενδύσεις καθώς κάνουν αποθησαυρισμό. Άρα με βάση το αναπτυξιακό πρότυπο του Keynes, το κράτος πρέπει να επενδύσει σε όλο το φάσμα της οικονομίας, πριν αποφασίσουν και πάλι οι ιδιώτες να επανεπενδύσουν.

Η κρίση του 1929 επηρέασε τον Keynes, έτσι τα οικονομικά μέτρα που προτάθηκαν από αυτόν δεν είχαν ανταπόκριση σε όλη την κοινωνία, καθώς ήταν ανατρεπτικά. Τον θεώρησαν εκφραστή της σύγχρονης «μαρξιστικής» θεωρίας.

Οι νομισματική πολιτική που πρότεινε είχε ως σκοπό την έξοδο από την ύφεση. Επιπλέον τα μέτρα που πρότεινε ο Keynes τότε, χρησιμοποιούνται και σήμερα, καθώς έχουν γίνει και πιο σύγχρονα-μοντέρνα μέσα.

Κεφάλαιο 5

Από την θεωρία στην πράξη

5.1 Ο σύγχρονος καπιταλισμός (;)

Ο καπιταλισμός με την μορφή που τον αναφέρει ο Adam Smith δεν ίσχυσε ουσιαστικά πουθενά και όπου προσπάθησε να εφαρμοστεί, απέτυχε. Αυτό όμως δεν αναφέρεται μόνο στο μοντέλο παραγωγής, αλλά και στην γενικότερη οικονομία. Όπως έχουμε διαπιστώσει η θεωρία του βασίζεται πάνω στην ελεύθερη αγορά και στην αντίθεση των μονοπωλίων.

Σήμερα, οι «εκπρόσωποι» του καπιταλισμού, είναι οι μεγάλες διεθνείς τράπεζες. Η απόδειξη ότι δεν ισχύει ούτε σε αυτές τις επιχειρήσεις ο καπιταλισμός του Adam Smith, έρχεται μέσα από το παρακάτω παράδειγμα – έρευνα.

Οι μεγαλύτερες τράπεζες (βάση ενεργητικού) που δραστηριοποιούνται σε παγκόσμια κλίμακα, έχουν κλιθεί από τις ρυθμιστικές αρχές χωρών, όπως την Αρχή των Χρηματοοικονομικών Υπηρεσιών του Ηνωμένου Βασιλείου, την Επιτροπή Διαπραγμάτευσης Προθεσμιακών Εμπορευματικών Συναλλαγών των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (ΗΠΑ) και το Υπουργείο Δικαιοσύνης των ΗΠΑ, να απολογηθούν για την χειραγώγηση του διατραπεζικού επιτοκίου *Libor* (=London interbank offer rate)²⁹ του Λονδίνου, από όπου δανείζονται κεφάλαια (ευρωδολάρια) οι τράπεζες μεταξύ τους.

Το Libor, καθορίζεται από μια επιτροπή 16 μελών του τραπεζικού τομέα και ανακοινώνεται καθημερινά από την Ένωση Βρετανικών Τραπεζών³⁰. Χρησιμοποιείται ακόμα σαν επιτόκιο αναφοράς για τον καθορισμό πολλών άλλων κυμαινόμενων επιτοκίων σε πολλές αγορές του κόσμου. Το Libor σαν διατραπεζικό επιτόκιο, είναι εξαιρετικά σημαντικό, γιατί δίνει μια εκτίμηση στις τράπεζες του οριακού κόστους άντλησης νέων κεφαλαίων. Η διατραπεζική αγορά δίνει την δυνατότητα στις τράπεζες να ισορροπήσουν την εισροή καταθέσεων με τη ζήτηση για δάνεια. Έτσι είναι ένα επιτόκιο αναφοράς που επηρεάζει τιμές τίτλων και δανείων ύψους 350 τρισεκατομμυρίων δολαρίων (\$) ³¹.

Για παράδειγμα, αν μια τράπεζα έχει νέες καταθέσεις και καμία άμεση ζήτηση για δάνεια, μπορεί να κάνει μια κατάθεση στη διατραπεζική αγορά έτσι ώστε να έχει μια απόδοση στα κεφάλαιά της. Μια τράπεζα με άμεση ζήτηση για δάνεια και χωρίς καμία κατάθεση, μπορεί να αντλήσει προσωρινά κεφάλαια.

---

²⁹ <http://www.finanzen.net/zinsen/libor/>

³⁰ Capital.gr (<http://www.capital.gr/Articles.asp?id=1975769>)

³¹ Capital.gr (<http://www.capital.gr/businessweek/articles.asp?id=1429718>)

Ήταν πολύ σημαντικό για την Τράπεζα της Αγγλίας (BoE) να γνωρίζει αν τα στοιχεία που ερχόταν από το γραφείο του Διευθύνοντος Συμβούλου (CEO) της Barclays, έδειχναν αδυναμία προς τις χρηματαγορές, από την στιγμή που το κόστος δανεισμού ήταν αρκετά υψηλότερο από αυτό που επικρατούσε στην υπόλοιπη αγορά. Αυτό σήμαινε ότι η τράπεζα (Barclays) αντιμετώπιζε δυσκολία στην άντληση κεφαλαίων.

Η λύση ενός τέτοιου προβλήματος θα ήταν, να αναγκαστεί η Barclays να λάβει κυβερνητική στήριξη. Εδώ γίνεται αντιληπτό, ότι αν χρειαζόταν βοήθεια μια τράπεζα και η κυβέρνηση δεν της την παρείχε, θα μεταφερόταν το πρόβλημα και στις άλλες «υγιείς» τράπεζες. Το αποτέλεσμα θα ήταν μια τραπεζική κατάρρευση.

Η θεωρία του Smith, ήταν ενάντια σε μια τέτοια ενέργεια. Αλλά στην εποχή του η εξάρτηση κυβερνήσεων και τραπεζών δεν ήταν τόσο στενά συνδεδεμένη. Μια άλλη παράμετρος είναι πως με την παγκοσμιοποίηση τα κεφάλαια μπορούν πολύ γρήγορα να μεταφερθούν, για αυτό η κυβέρνηση μπορούσε να αντιμετωπίσει πρόβλημα επενδύσεων.

Μια τράπεζα με την χειραγώγηση του διατραπεζικού επιτοκίου, πριν την κρίση πετύχαινε μεγαλύτερη κερδοφορία. Κατά τη διάρκεια της κρίσης για να αποφύγει την κρατική χρηματοδότηση, δήλωνε μικρότερο επιτόκιο από αυτό που εκτιμούσε, αν ζητούσε δάνειο από μια άλλη τράπεζα.

Την περίοδο αυτή επικρατούσε μια γενική αναστάτωση, για το κατά πόσο είναι αξιόπιστη η κάθε τράπεζα.

Μια χειραγώγηση του Libor (ή Euribor για την ευρωζώνη) στρέφεται και εναντίον των καταναλωτών – επενδυτών (εκτός της λανθασμένης εκτίμησης για την τράπεζα).

Πολλά δάνεια, όπως καταναλωτικά, στεγαστικά, φοιτητικά και επιχειρηματικά έχουν ως επιτόκιο αναφοράς το Libor. Με την τεχνητή άνοδο ή πτώση του επιτοκίου αυτού, δεν ισχύει και η θεωρία του αόρατου χεριού. Γιατί με αυτόν τον τρόπο, δεν είναι δυνατή η αυτορύθμιση στα επιτόκια των προϊόντων που απευθύνονται στους καταναλωτές και εξαρτώνται από αυτά.

Υπεύθυνη για τέτοια θέματα είναι η κεντρική τράπεζα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση υπεύθυνη είναι η Τράπεζα της Αγγλίας. Η αντίδραση της οποίας δεν ήταν άμεση στις υπόνοιες του Διευθύνοντος Συμβούλου της Barclays. «Οι

υπόλοιπες τράπεζες δήλωναν τεχνητά χαμηλότερο επιτόκιο από αυτό που πραγματικά έπρεπε να δηλώσουν». Η περίοδος αυτή, του δηλωθέντος επιτοκίου είναι από τον Ιανουάριο του 2005 έως τον Ιούλιο του 2008.

Δεν προκύπτει κανένα στοιχείο που να δείχνει πως η Τράπεζα της Αγγλίας ή άλλη ρυθμιστική αρχή, γνώριζε για πιθανή χειραγώγηση του επιτοκίου και έμεινε άπρακτη. Το ίδιο αποτέλεσμα προκύπτει και από τις διαθέσιμες πληροφορίες αναφορικά με τις επαφές που είχε η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ (Fed) με την Τράπεζα της Αγγλίας (BoE), η οποία ασχολείται με δηλώσεις ανακριβών στοιχείων, αλλά όχι με παράνομες πράξεις χειραγώγησης. Ούτε υπάρχει καμία ένδειξη ότι οι κρατικοί αξιωματούχοι παρέβλεψαν ή ενθάρρυναν μια τέτοια συμπεριφορά, είτε πριν ή κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Οι ρυθμιστικές αρχές επανεξέτασαν το θέμα της χειραγώγησης και επέβαλαν μεγάλα πρόστιμα. Εδώ φαίνεται η βούληση των υπεύθυνων ρυθμιστικών αρχών να τιμωρήσουν οποιαδήποτε ενέργεια για ανακριβή δήλωση ή χειραγώγηση του επιτοκίου. Με αυτές τις ενέργειες (χειραγώγησης), πλήττεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των τραπεζών και το κόστος μεταφέρεται στον καταναλωτή.

Ενδεικτικά τα πρόστιμα που επιβλήθηκαν από διάφορες ρυθμιστικές αρχές ήταν:

- η Rabobank (Ολλανδική) πληρώνει 1,07δισ \$, μετά από διακανονισμούς με τις ρυθμιστικές αρχές της Ολλανδίας, των ΗΠΑ, της Αγγλίας και της Ιαπωνίας³²
- η Royal Bank of Scotland (Αγγλική) πληρώνει πάνω από 600 εκατομμύρια \$ στις Αγγλικές και των ΗΠΑ αρχές³³.
- η UBS (Ελβετική) καταβάλλει 1,5 δισ \$ και η Barclays (Αγγλική) που «αποκάλυψε» το σκάνδαλο πλήρωσε πρόστιμο 440 εκατομμύρια \$.
- άλλες τράπεζες υποστήριξαν πως ζημιώθηκαν από την χειραγώγηση του Libor από κάποια προϊόντα τους.

5.2 Η επαλήθευση του Marx (;)

³² Naftemporiki.gr (<http://www.naftemporiki.gr/finance/story/722063>)

³³ www.skai.gr/news/finance/article/223249/

5.2.1 Από κρίση σε κρίση

Ο Marx στη θεωρία του (Κεφάλαιο 3), μας κάνει σαφές πως ο καπιταλισμός θα συνεχίσει να έχει επαναλαμβανόμενες οικονομικές κρίσεις, με το χαρακτηριστικό, ότι η επόμενη κρίση θα είναι πιο βαθιά από την προηγούμενη. Όντως ο καπιταλισμός πέρασε, περνάει και θα περάσει κρίσεις. Μερικές από τις μεγαλύτερες κρίσεις είχαν και κοινά χαρακτηριστικά.

Οι μεγαλύτερες κρίσεις μετά την εποχή που έζησε ο Marx, ήταν οι ακόλουθες:

- Ο «πανικός των τραπεζών» (1907)³⁴, όπως έμεινε στην ιστορία, ήταν η πρώτη οικονομική κρίση του 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για το προμήνυμα για το μεγάλο Κραχ του 1929. Στο διάστημα 1896-1906 ο ρυθμός ανάπτυξης των ΗΠΑ είχε αγγίξει το 7% και όλα έδειχναν ότι η οικονομία της χώρας βρισκόταν σε ακμή. Και ξαφνικά ξέσπασε ο πανικός. Κράτησε πέντε μήνες και η κατάσταση ομαλοποιήθηκε μετά το Φεβρουάριο του 1908. Όλα ξεκίνησαν όταν κάποιες τράπεζες της Νέας Υόρκης ανακάλεσαν κάποια δάνεια και η κρίση απλώθηκε σε όλη τη χώρα. Η Wall-Street έχασε το 50% της αξίας της και οι επενδυτές πολιόρκησαν τις τράπεζες για να σηκώσουν όλα τους τα χρήματα. Την κατάσταση έσωσαν ο πρόεδρος Theodore Roosevelt (Θιοντόρ Ρούσβελτ) και ο τραπεζίτης John Piers Morgan (Τζον Πιέρ Μόργκαν). Ο Morgan ήταν αυτός που κράτησε το χρηματιστήριο ανοιχτό, υπογράφοντας προσωπικές επιταγές για όλους τους χρηματιστές. Ο Roosevelt έβαλε φρένο στους μεγαλοτραπεζίτες και κατάφερε να ψηφιστεί στο Κογκρέσο το 1913 ο νόμος Glass-Owen (Γκλάς – Όουεν) για την ίδρυση της Κεντρική Τράπεζας των ΗΠΑ, ώστε να μπει τάξη στο τραπεζικό σύστημα.

Σε αυτή την κρίση το κράτος έδρασε μαζί με το κεφάλαιο για το κοινωνικό καλό. Αποφεύχθηκε μια κρίση τραπεζική – ρευστότητας, χωρίς να υπάρχει κάποια μεγάλη μεταβολή στην οικονομία.

- Μια άλλη μεγάλη τραπεζική κρίση είναι η κρίση «El Error de Diciembre» (1994). Είναι γνωστή και ως «νομισματική κρίση του peso»³⁵. Το 1994 το Μεξικό

³⁴ www.tovima.gr/finance/finance-news/

³⁵ <http://www.oneman.gr/keimena/diabasma/article1494033.ece>

ήταν το παράδειγμα της νεοφιλελεύθερης επιτυχίας. Ισοσκελισμένος προϋπολογισμός και πληθωρισμός στο ελάχιστο. Ωστόσο κάποια γεγονότα έκαναν το ξένο κεφάλαιο να φεύγει πανικόβλητο από τη χώρα. Έντονες φήμες για δωροδοκίες και διαφθορά στα ανώτερα στρώματα της κυβέρνησης, ήταν μερικά από τα γεγονότα που ανησύχησαν τους ξένους επενδυτές. Τον Απρίλιο του 1994, 500.000 εργάτες χάνουν τη δουλειά τους και λίγους μήνες αργότερα, άλλοι 250.000 μένουν άνεργοι. Η αγορά δεν κινείται, οι ξένοι επενδυτές φεύγουν από τη χώρα και ο πρόεδρος της χώρας, δεν βρίσκει άλλη λύση από την υποτίμηση του νομίσματος (peso).

- Η «οικονομική κρίση της Αργεντινής» (1999). Η δεκαετία του '80 ήταν δύσκολη για την Αργεντινή. Στρατιωτική δικτατορία, αποδιοργάνωση του στρατού, οικονομική κατάρρευση, μεγάλη άνοδος του πληθωρισμού. Το χρέος της χώρας αυξήθηκε ραγδαία τη δεκαετία του '90 και μαζί η διαφθορά της κυβέρνησης, η χώρα οδηγήθηκε σε μία κατάσταση που η κυβέρνηση δεν μπορούσε να ελέγξει. Ο πληθωρισμός ήταν πάνω από 3000% (υπερπληθωρισμός)³⁶ και με την εισαγωγή της «κλειδωμένης» ισοτιμίας 1 προς 1 με το δολάριο ΗΠΑ, η Αργεντινή είχε ένα πολύ σκληρό νόμισμα σε μία μη αναπτυσσόμενη οικονομία (πρώτη χρονιά ύφεσης) σαν των ΗΠΑ. Οι επενδυτές έχασαν της εμπιστοσύνη τους στην αγορά και στράφηκαν στις τράπεζες για αναλήψεις. Η κυβέρνηση πάγωσε τους τραπεζικούς λογαριασμούς για έναν ολόκληρο χρόνο και επέτρεπε μόνο αναλήψεις μικροποσών (1000\$ κάθε μήνα).

Στις δύο τελευταίες κρίσεις, αυτή του Μεξικού και της Αργεντινής, φαίνεται πως «η κυβέρνηση είναι όργανο των καπιταλιστών», με την μορφή της διαφθοράς. Στην περίπτωση του Μεξικού και των ΗΠΑ γίνεται φανερό ότι, «ακόμα και ο τέλειος καπιταλισμός θα καταρρεύσει». Στην περίπτωση του Μεξικού εμφανίζεται πολύ γρήγορα η ανεργία εντείνοντας την αβεβαιότητα και την δυσπιστία. Τέλος, στις ΗΠΑ η κρίση του 1907, αντιμετωπίστηκε με διαφορετικό και γρήγορο τρόπο. Αλλά ήταν προάγγελος όμως της μεγάλης κρίσης του 1929, όπου η διαχείριση δεν θα ήταν εφικτή και ο έλεγχος θα χανόταν.

5.2.2 Μια «νίκη» της εργατικής τάξης

³⁶

www.exandasdocumentaries.com/series/argentina/

Στην σημερινή εποχή, η παγκοσμιοποίηση αναγεννά την Ανατολή και βυθίζει στην ανισότητα τη Δύση. Αυτό το αποτέλεσμα, προκύπτει από την αποδόμηση της μεσαίας τάξης στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ προς όφελος των πλουσίων. Το 1% των πλουσίων γίνεται ακόμα πιο πλούσιο, το υπόλοιπο 99% αντιμετωπίζει την ακατάπαυστη άνοδο του (1%) και την στασιμότητα της μεσαίας τάξης στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Οι ίδιες οι δυνάμεις που έχουν εξαφανίσει θέσεις εργασίας στις ΗΠΑ και την Ευρώπη έχουν βγάλει εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους από την φτώχεια στην Κίνα και στην Ινδία. Έχουν κάνει τις οικονομίες της Δύσης πολύ πιο άνισες, αλλά σε παγκόσμιο επίπεδο ενισχύουν την ισότητα. Οι νικητές είναι οι εργάτες στα εργοστάσια της Κίνας και της Ινδίας. Οι ηττημένοι είναι η μεσαία τάξη της Δύσης. Η ανισότητα αυξάνεται στις βιομηχανικές κοινωνίες για δύο ή περισσότερες δεκαετίες. Ο συνδυασμός της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008-2009 και των «φουσκωμένων» περιουσιών της ελίτ, έχουν ενισχύσει ακόμα περισσότερο την ανισότητα. Η «οικονομική δημοκρατία» στα μέσα του 20^{ου} αιώνα δίνει τη θέση της σε μια δύναμη πλούτου, που αντιστοιχεί περισσότερο στη βικτοριανή εποχή.

«Βασικά έχει να κάνει με το κεφάλαιο της εργασίας», αναφέρει ο Tony Atkinson, καθηγητής στο London School of Economics (LSE). *«Υπάρχουν αλλαγές που έχουν ωφελήσει το κεφάλαιο. Αυτό τείνει να εξισορροπεί τους μισθούς σε διεθνές επίπεδο και αυτό σημαίνει ότι τους μειώνει (μισθοί) στις πλουσιότερες χώρες».* Η τάση αυτή διογκώνεται από την ανισότητα μεταξύ των γενεών. Οι μεταπολεμικές γενιές απόλαυσαν μεγαλύτερη ευημερία από τους γονείς τους, με σταθερή αύξηση των εισοδημάτων, ισχυρό κοινωνικό κράτος και συνταξιοδοτικά συστήματα. Όσοι γεννήθηκαν την δεκαετία του 1970 και του 1980 απολαμβάνουν λιγότερα προνόμια, αντιμετωπίζουν παγωμένα εισοδήματα στα μέσα της καριέρας τους και πρέπει να δανείζονται περισσότερα για να αγοράσουν ακριβά σπίτια.

Ο πρόεδρος Barack Obama ανέφερε σε πρόσφατη ομιλία του: *«Καθώς καλές θέσεις εργασίας στη μεταποίηση μεταφέρθηκαν στο εξωτερικό ή αντικαταστάθηκαν από μηχανήματα, οι εργάτες έχασαν τη δυνατότητα να ασκούν πιέσεις και οι μισθοί μειώθηκαν... Το κορυφαίο 10% δεν κερδίζει πλέον το ένα τρίτο (1/3) του εισοδήματος, κερδίζει το μισό. Όταν παλαιότερα ο CEO είχε απολαβές 20-30 φορές*

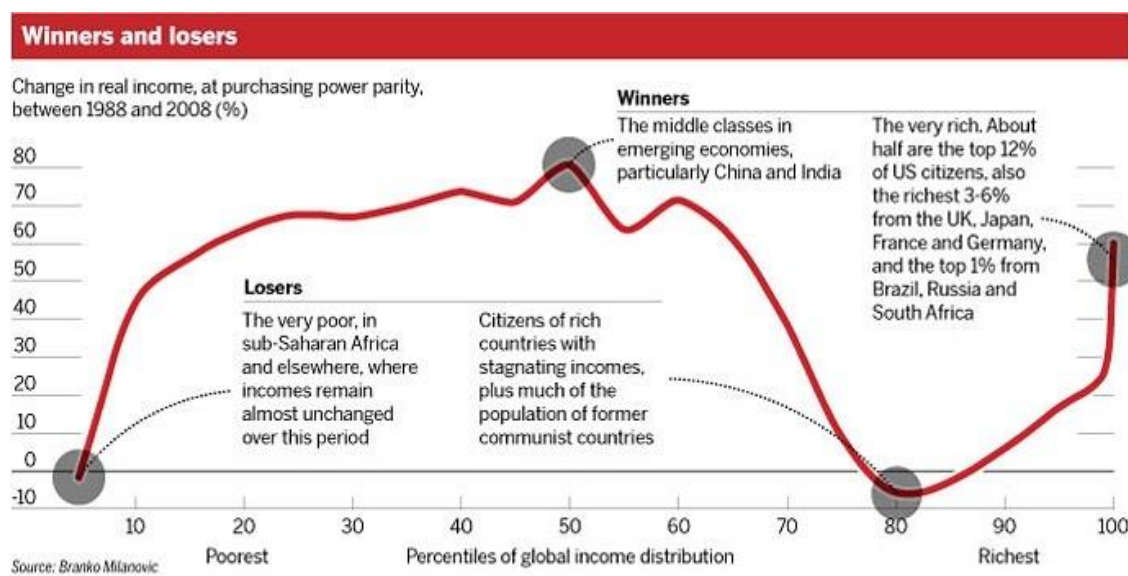
μεγαλύτερες από του μέσου εργαζόμενου, οι σημερινοί CEOs βγάζουν 273 φορές περισσότερα».

Ωστόσο η ανάδυση της Κίνας και της Ινδίας, δύο φτωχών αλλά πολυπληθών κρατών, έχει περιορίσει τη διεθνή ανισότητα. Ο παγκόσμιος δείκτης ανισότητας Gini υποχώρησε μεταξύ του 2002 και του 2008, για πρώτη φορά μετά τη βιομηχανική επανάσταση και η ανάπτυξη στην Ινδονησία και τη Βραζιλία πιέζουν προς την ίδια κατεύθυνση.

«Η Κίνα είναι σαν παλαιστής του σούμο που αγωνίζεται κατά της παγκόσμιας ανισότητας» υποστηρίζει ο Branko Milanovic, επικεφαλής οικονομολόγος στην Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank). «Παλεύει απέναντι σε όλες τις άλλες δυνάμεις, αλλά είναι θηριώδεις». Η Ινδία έχει γίνει τώρα ένας δεύτερος παλαιστής σούμο».

Οι αλλαγές που απεικονίζονται στο διάγραμμα 1³⁷, το οποίο δείχνει ότι δύο ομάδες στον κόσμο που τα πήγαν καλά μεταξύ του 1988 και του 2008, επιτυγχάνοντας τις υψηλότερες δυνατές αυξήσεις στο εισόδημά τους.

Διάγραμμα 1: Νικητές και ηττημένοι

Η πρώτη είναι οι πλούσιοι, το κορυφαίο 10%, και μέσα σε αυτό το 1%. Η άλλη ήταν οι εργαζόμενοι στις αναπτυσσόμενες οικονομίες που βγήκαν από την κατάσταση φτώχειας. Οι δύο ομάδες που τα πήγαν χειρότερα ήταν οι πολύ φτωχοί (το χαμηλότερο 5% στην υποσαχάρια περιοχή και αλλού) και η μεσαία τάξη της Δύσης, τόσο στις ΗΠΑ και στη δυτική Ευρώπη όσο και στις χώρες του πρώην

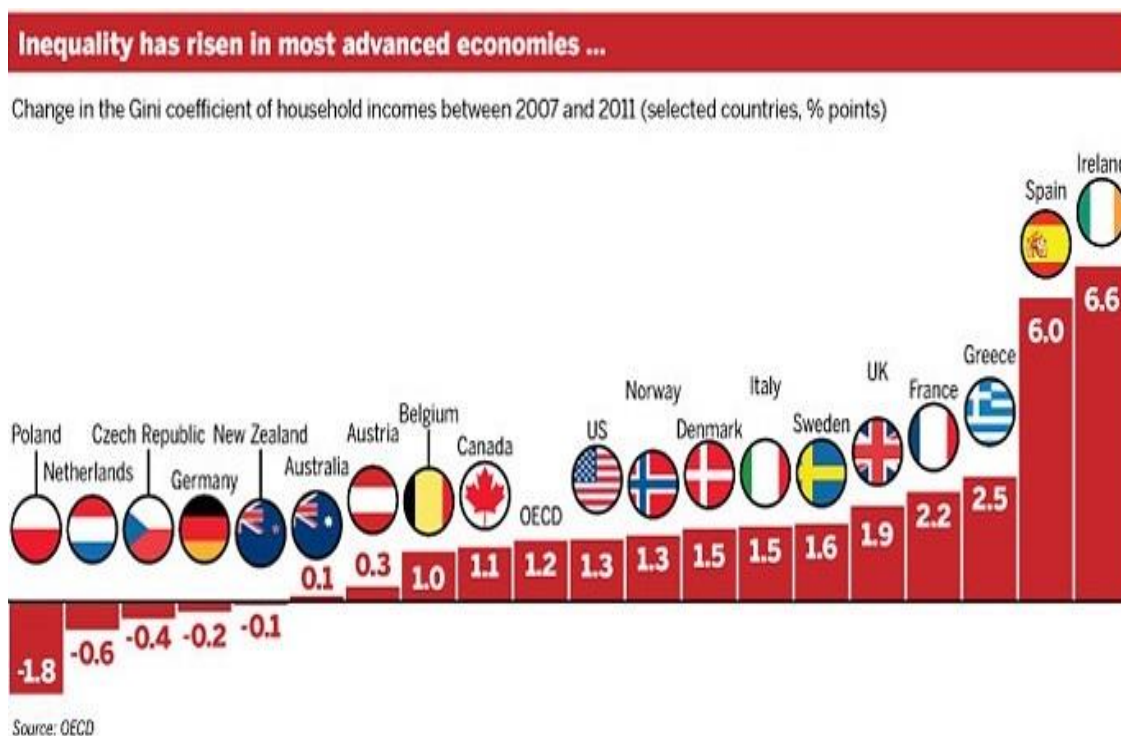
37

Euro2day.gr (http://euro2day.gr/ftcom_gr/article-ft-gr/1168589)

ανατολικού μπλοκ. Οι αυξήσεις στα εισοδήματά τους δεν ήταν αντίστοιχες με αυτές των πιο τυχερών ομάδων και από το 75% και κάτω αυτά έμειναν στάσιμα ή και ακόμα έπεσαν.

Η άνοδος της ανισότητας στις δυτικές χώρες φαίνεται στο διάγραμμα 2³⁸, το οποίο δείχνει τις χώρες στις οποίες αυξήθηκε ο δείκτης Gini. Δηλαδή, αυτό φανερώνει μεγαλύτερη ανισότητα το διάστημα 2007 - 2011.

Διάγραμμα 2: Ανισότητα στις οικονομίες

Στις χώρες αυτές περιλαμβάνονται η Βρετανία και οι ΗΠΑ, αλλά και ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γαλλία και η Ισπανία. Πρώτη στη λίστα είναι αξιοσημείωτο να αναφέρουμε πως βρίσεται η Ιρλανδία και τρίτη η Ελλάδα, χώρες που είναι σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής (μνημόνιο).

Αυτή η μεγάλη ανισότητα δημιούργησε εντάσεις που ήταν εμφανείς σε όλες τις δυτικές κυρίως χώρες και ειδικά του κινήματος Occupy (=καταλαμβάνω) κατά του 1%, ως τις εμπορικές συναλλαγματικές διαμάχες μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας και την πολιτική πίεσης στις πολυεθνικές να πληρώνουν περισσότερο φόρο. Ο

³⁸ Euro2day (http://www.euro2day.gr/ftcom_gr/article-ft-gr/1168589)

πρόεδρος Obama την είχε αποκαλέσει ως την «μεγαλύτερη πρόκληση της εποχής μας».

Βλέπουμε πως αυτή η ανισότητα προκάλεσε μαζικές κινητοποιήσεις. Όταν τα κέρδη δεν μοιράζονται δίκαια, υπάρχουν μαζικές κινητοποιήσεις (εξεγέρσεις). Υπάρχει αυτή η αντίφαση: από την μια μεριά η Δυτική μεσαία τάξη υφίσταται τέτοια ανισότητα και από την άλλη η εργατική τάξη στην Κίνα και την Ινδία να έχει βγει από την φτώχεια και την ανέχεια πολλών χρόνων.

Αλλά όμως και κάποιοι «καπιταλιστές» έχουν υποστεί τεράστια μείωση εισοδημάτων ή έχουν πτωχεύσει. Δηλαδή, διαπιστώνουμε το φαινόμενο, όπου «σε κάθε κρίση αρκετοί καπιταλιστές - εργοδότες μη αντέχοντας τον ανταγωνισμό κλείνουν, με αποτέλεσμα στην αγορά να μένουν κάθε φορά (όποτε έχουμε κρίση) λιγότερη και ισχυρότερη».

Άρα, η πτώση ενός εργοδότη - καπιταλιστή, με το πέρασμα των χρόνων και όσο εμφανίζονται κρίσεις στον καπιταλισμό, θα είναι πολύ σημαντικότερη από την «ύπαρξη του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος».

Σύμφωνα με μια μελέτη της UBS (Ελβετική τράπεζα) και του Wealth-XCI (Ινστιτούτο μελετών του Χονγκ-Κονγκ), υπάρχουν άνθρωποι που αυξάνουν την περιουσία τους με ραγδαίο ρυθμό.

Συγκεκριμένα η μελέτη αναφέρει:

Από την ημέρα που ξέσπασε η οικονομική κρίση του 2009, ο κύκλος των δισεκατομμυριούχων διευρύνθηκε κατά 810 μέλη. Συνολικά η περιουσία τους υπερδιπλασιάστηκε φτάνοντας τα 6,5 τρισεκατομμύρια \$ (ή κατά 4,5 τρις €), ποσό «ικανό για να καλύψει το δημόσιο έλλειμμα των ΗΠΑ μέχρι το 2024», σύμφωνα με τους αναλυτές³⁹.

5.3 John M. Keynes: ο δρόμος προς την ανάπτυξη

5.3.1 Η κρίση του 1929

---

³⁹ Deutsche Welle, Wealthx.com, billionairecensus.com

Μετά την κρίση του 1907, που ήταν προάγγελος της κρίσης που θα ερχόταν, το καλοκαίρι του 1929 η Αμερική ευημερούσε. Ο κόσμος δανειζόταν από τις τράπεζες για να παίξει στη Wall-Street. Ο δείκτης Dow Jones (DJIA) έφθασε στο υψηλότερο σημείο του, στις 381,17 μονάδες στις 3 Σεπτεμβρίου 1929. Οι χρηματιστηριακή αξία των μετοχών είχε αυξηθεί κατά 400% και οι διορατικοί μιλούσαν για φούσκα έτοιμη να εκραγεί.

Οι οικονομικοί κύκλοι φοβούμενοι την κάμψη των τιμών των μετοχών, άρχισαν να τις ρευστοποιούν. Στις 24 Οκτωβρίου 1929, 13.000.000 μετοχές άλλαξαν χέρια, αριθμός ρεκόρ για τα χρηματιστηριακά χρονικά (Μαύρη Πέμπτη). Πανικός άρχισε να καταλαμβάνει τους επενδυτές και τους χρηματιστές. Οι «μεγάλοι παίκτες» της Wall-Street άρχισαν μαζικά να αγοράζουν τα καλά χαρτιά (blue chips), σε μια προσπάθεια να συγκρατήσουν την πτώση. Η τακτική αυτή είχε αποδώσει στη χρηματιστηριακή κρίση του 1907, όχι όμως και τώρα. Τη Δευτέρα 28 Οκτωβρίου, ο δείκτης χάνει 12% της αξίας του και 16.400.000 μετοχές αλλάζουν χέρια⁴⁰.

Το χρηματιστηριακό κραχ χειροτέρευσε την ήδη εύθραυστη κατάσταση της αμερικάνικης οικονομίας και συνέβαλε στη Μεγάλη Οικονομική Ύφεση της δεκαετίας του '30, που έπληξε Ευρώπη και Αμερική, με πτωχεύσεις εταιριών, μαζική ανεργία και μεγάλη κεφαλαιοκρατική συγκέντρωση.

Στις αρχές του 1930 υπήρχε μια ανάκαμψη στη Wall-Street, όμως στις 8 Ιουνίου 1932 ο Dow Jones έπεσε στις 41,22 μονάδες στο χαμηλότερο σημείο όλων των εποχών. Το 1931 το Κογκρέσο συγκρότησε την Επιτροπή Πεκόρα για να μελετήσει τις αιτίες της χρηματιστηριακής κρίσης και βάσει των πορισμάτων της ψήφισε το νόμο Glass-Sigal (Γκλας-Σίγκαλ) το 1933, με τον οποίο διαχωρίστηκαν οι τράπεζες σε εμπορικές και επενδυτικές. Οι επιπτώσεις του Κραχ στις ΗΠΑ σε αριθμούς:

- 12.000.000 έμεινα άνεργοι
- 12.000 έχαναν τη δουλεία τους κάθε μέρα
- 20.000 επιχειρήσεις κήρυξαν πτώχευση
- 1.616 τράπεζες πτώχευσαν
- 1 στους 20 γεωργούς έμεινε άστεγος και

---

⁴⁰ <http://www.sansimera.gr/articles/182>

- 23.000 αυτοκτονίες σημειώθηκαν σε ένα χρόνο αριθμός ρεκόρ

Ο τερματισμός της κρίσης στις ΗΠΑ ταυτίστηκε με το έναυσμα της πολεμικής οικονομίας του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου το 1939.

Η μεγάλη κρίση τερματίστηκε σε διαφορετικό χρόνο ανά χώρα. Οι περισσότερες χώρες εφάρμοσαν πρόγραμμα ανακούφισης και η πολιτική ζωή πέρασε αναταραχές, εξωθώντας την ιδεολογία στα άκρα. Σε ορισμένα κράτη, οι απελπισμένοι πολίτες στράφηκαν προς δημαγωγούς εθνικιστές, όπως ο Αδόλφος Χίτλερ, με αποτέλεσμα την έναρξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου.

Η μεγάλη κρίση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας απότομης πτώσης.

Οι καταναλωτές, πολλοί από τους οποίους είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες στην αγορά τον προηγούμενο χρόνο, είχαν περικόψει τα έξοδα τους κατά 10%. Μια μεγάλη περίοδος ξηρασίας εμφανίστηκε, με αποτέλεσμα την καταστροφή των αγροτικών περιοχών των ΗΠΑ, μία περίοδο που κράτησε σχεδόν 5 μήνες.

Στις αρχές του 1930, η τραπεζική πίστη ήταν διάχυτη και διαθέσιμη σε χαμηλά επιτόκια, αλλά ο κόσμος ήταν συντηρητικός στη λήψη δανείων. Το Μάρτιο οι πωλήσεις αυτοκινήτων σημείωσαν πτώση, κάτω από τα επίπεδα του 1928. Οι τιμές άρχισαν να πέφτουν αλλά οι μισθοί διατηρούνταν σταθεροί μέχρι το 1930, οπότε άρχισε να υποχωρεί και η αγοραστική δύναμη.

Η κρίση του 1929 ήταν η αιτία, για πρώτη φορά μέχρι τότε στην ιστορία του καπιταλισμού, να εμφανιστεί οικονομική κρίση. Η κρίση αυτή δεν μπορούσε να εξηγηθεί με τα μέχρι τότε θεωρητικά εργαλεία που είχαν αναπτυχθεί. Η πιθανότητα της οικονομικής ύφεσης βρίσκεται στη μη ύπαρξη επενδύσεων από τις επιχειρήσεις με αποτέλεσμα τα εισοδήματα των πολιτών να μειώνονται.

5.3.2 Ο Keynes πιο επίκαιρος από ποτέ άλλοτε

Στις ΗΠΑ και στη Μεγάλη Βρετανία η απορύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος άρχισε κατά την δεκαετία του 1980. Στη Μεγάλη Βρετανία η κυβέρνηση Thatcher (Θάτσερ) πίστευε ότι η υπερβολική ρύθμιση περιόριζε την πλευρά της προσφοράς να λειτουργήσει αποτελεσματικά και με μία σειρά νομοθετημάτων άλλαξε σε μεγάλο βαθμό το τραπεζικό και χρηματοπιστωτικό

σύστημα. Ορισμένοι κανόνες και ρυθμίσεις για τη δραστηριότητα των τραπεζών και των κτηματικών εταιριών καταργήθηκαν ή έγιναν πιο χαλαροί. Διάφοροι περιορισμοί στη χρηματοδότηση των τραπεζών καταργήθηκαν και το μονοπώλιο των κτηματικών εταιριών στον δανεισμό για την αγορά κατοικίας σταδιακά εξαφανίστηκε.

Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανία απέσυραν τους περιορισμούς και επέτρεψαν στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να λειτουργούν σε παγκόσμια κλίμακα και να εισάγουν καινοτομίες με μεγάλη ελευθερία. Αυτές οι ενέργειες είναι αντίθετες στην θεωρία του Keynes, ο οποίος είχε την γνώμη «πως ήταν λανθασμένη η παραδοχή του δόγματος της ελεύθερης αγοράς, για την ύπαρξη ενός αυτόματου προσαρμοστικού μηχανισμού (αυτό που ο Smith ονόμασε «αόρατο χέρι»). Υποστήριζε, πως η ρύθμιση της αγοράς θα μπορούσε να γίνει χωρίς την αλλοίωση του χαρακτήρα της αγοράς.

Στις ΗΠΑ ο νόμος Gramm – Leach – Bliley του 1999 κατάργησε τις διαφορές μεταξύ εμπορικών τραπεζών, κτηματικών εταιριών και χρηματιστηριακών εταιριών. Η πρόοδος της τεχνολογίας έφερε καινοτομίες και πολύπλοκα χρηματοπιστωτικά μοντέλα. Η αναζήτηση για πιο περίπλοκες και «χωρίς κίνδυνο» επενδύσεις συμπεριέλαβε εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο που είχαν ελάχιστη γνώση του τι ακριβώς συμβαίνει ή πως λειτουργεί το σύστημα.

Η απορύθμιση επέτρεψε στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να επεκτείνουν τον ρόλο τους. Οι κτηματικές εταιρίες έγιναν με τους νέους κανόνες. Οι γενικές τράπεζες και οι εμπορικές τράπεζες μπήκαν στην αγορά κατοικίας. Η παροχή δανείων για την αγορά κατοικίας έγινε πιο εύκολη. Η αύξηση των τιμών των κατοικιών μείωνε τη σημασία των υφιστάμενων δανείων και ταυτόχρονα αύξανε τη δανειοληπτική ικανότητα πολλών, οι οποίοι μπορούσαν να δανειστούν για άλλες αγορές, όπως δάνεια αυτοκινήτου και διακοπών. Η ανάπτυξη ήταν συνεχής από την δεκαετία του 1990 και η συνεχόμενη αύξηση των τιμών των κατοικιών, είχε ως αποτέλεσμα την παραδοχή από το μεγαλύτερο μέρος τον ανθρώπων, ότι η εποχή των οικονομικών ανθήσεων και κρίσεων έχει παρέλθει. Η προσδοκία συνεχούς ανάπτυξης για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, μπορεί να εξηγήσει μέχρι ένα βαθμό, γιατί από ασφαλείς δανειοδοτήσεις άρχισαν να προβαίνουν σε επικίνδυνες επενδύσεις μέσω νέων χρηματοπιστωτικών εργαλείων. Αυτό συνέβηκε

λόγο της πίεσης που υπήρχε για αποδόσεις προς όφελος των μετόχων. Οι οποίες (αποδόσεις) είχαν αντικαταστήσει το όφελος των μελών τους, ως εταιρίες αμοιβαίων κεφαλαίων.

Τα χαμηλά επιτόκια (μετά την κατάρρευση της dot.com στις 11 Σεπτεμβρίου) από την Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ (Fed), έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση των επενδύσεων και του δανεισμού. Οι τράπεζες αναζητούν νέες αγορές και ευκαιρίες για χρηματοδοτήσεις με σκοπό την αύξηση των αποδόσεων τους, κυρίως όταν οι μεγάλες αποδόσεις σήμαιναν και μεγάλες αμοιβές για τους τραπεζίτες. Επίσης οι υπεύθυνοι των Συνταξιοδοτικών Ταμείων αναζητούν επενδύσεις με μεγάλες αποδόσεις. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί πως η υπερεπένδυση υπάρχει, γιατί οι επενδύσεις έχουν συνδυαστεί με προσδοκίες κέρδους, και αποδεικνύονται σε μεγάλο βαθμό μη ρεαλιστικές. Όπως και στην κρίση του 1929 έτσι και στην κρίση του 2009 υπήρχε μια τάση για υπεραπόδοση των εταιριών προς όφελος των μετοχών τους. «Το εύκολο χρήμα είναι η κύρια αιτία του υπερδανεισμού. Όταν ένας επενδυτής πιστεύει πως μπορεί να βγάλει κέρδος 100% ετησίως δανειζόμενος με επιτόκιο 6%, θα δελεασθεί να δανειστεί, να επενδύσει και να κερδοσκοπήσει με τα χρήματα αυτά. Ακόμα ένας κοινός παράγοντας που οδήγησε στις δύο κρίσεις (του 1929 και του 2009) είναι η αύξηση των εφευρέσεων, οι τεχνολογικές βελτιώσεις που δημιούργησαν τεράστιες επενδυτικές ευκαιρίες καθώς και μια πληθώρα επενδυτικών προϊόντων, οδηγώντας σε μεγάλα χρέη»⁴¹.

Ως συνέπεια των παραπάνω, ήταν οι τράπεζες σε όλο τον κόσμο να επηρεαστούν από την έκταση της χρηματοοικονομικής κρίσης που είχε αρχίσει να εξαπλώνεται με πολύ γρήγορο ρυθμό.

Η πτώχευση της Lehmann Brothers έπληξε την εμπιστοσύνη του κόσμου στο τραπεζικό σύστημα και η κατάσταση χειροτέρευε. Η Bear Stearns και η Merrill Lynch επέζησαν επειδή εξαγοράστηκαν από την JP Morgan, ενώ η Fannie Mae και Freddie Mac σώθηκαν με κρατική βοήθεια. Στη Βρετανία κυβερνητική βοήθεια πήρε η Northern Rock, η Royal Bank of Scotland και τη Halifax Bank of Scotland.

---

⁴¹ Mankiw G. M. and Taylor M. P., 2010

Καθώς η χρηματοπιστωτική κρίση εξελισσόταν, η προσοχή του κόσμου στράφηκε προς τις κεντρικές τράπεζες των διαφόρων χωρών. Σε προηγούμενες κρίσεις του τραπεζικού τομέα είχε φανεί ότι η κρίση μεταφερόταν στην πραγματική οικονομία, με αποτέλεσμα την καθυστέρηση της ανάπτυξης.

Όταν έρχεται η ύφεση, οι επιχειρήσεις μειώνουν τις επενδύσεις και απολύουν εργατικό δυναμικό. Οι δύο αυτοί παράγοντες, οι επενδύσεις (δηλαδή το κεφάλαιο) και η εργασία, προσδιορίζουν τη δυναμική της ανάπτυξης. Αν οι εργάτες μένουν άνεργοι, χάνουν τις δεξιότητες που έχουν και αν το κεφάλαιο δεν ανανεώνεται με νέες επενδύσεις, απαξιώνεται, με αποτέλεσμα η παραγωγικότητα της οικονομίας να μειώνεται.

Ο Keynes υποστήριξε ότι σε ένα καπιταλιστικό κράτος από τη στιγμή που η οικονομία δεν σχεδιάζεται κεντρικά, δεν μπορείς να υποχρεώσεις τον επιχειρηματία για το πότε θα επενδύσει (δηλαδή πότε θα βγάλει τα χρήματα από την τράπεζα ώστε να αξιοποιηθούν οι καταθέσεις), άρα δεν ξέρουν σαν κοινωνία πότε θα συμπίπτει πληθώρα αποταμιεύσεων με μεγάλο επενδυτικό ενδιαφέρον.

Επιπλέον, στην ύφεση τα έσοδα της κυβέρνησης μειώνονται διότι εισπράττονται λιγότεροι φόροι και ταυτόχρονα οι δαπάνες αυξάνονται λόγω των αυξημένων προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας. Έτσι, ο κρατικός προϋπολογισμός γίνεται ελλειμματικός και το δημόσιο χρέος αυξάνει, πράγμα που σημαίνει επιβάρυνση των μελλοντικών γενεών.

Ο ρόλος της νομισματικής πολιτικής στην αντιμετώπιση των συνεπειών της χρηματοπιστωτικής κρίσης και της ύφεσης είναι σημαντικός, γιατί μέσω αυτής ρυθμίζεται η κυκλοφορία του χρήματος.

Οι τρεις μεγάλες κεντρικές τράπεζες του δυτικού κόσμου είναι η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ (Federal Reserve System ή FED), η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και η Τράπεζα της Αγγλίας (BoE). Οι αγορές περίμεναν από τις κεντρικές τράπεζες σημαντικές αποφάσεις ως προς τρία στοιχεία:

- α) ταχύτητα παρέμβασης,
- β) συντονισμός και
- γ) καινοτομίες.

Αλλά όμως οι τρεις κεντρικές τράπεζες αντιδρούν διαφορετικά στα πιο πάνω στοιχεία, «εν μέρει διότι ο βαθμός ανεξαρτησίας με την οποία δρα κάθε τράπεζα διαφέρει».

Για την αντιμετώπιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης οι κεντρικές τράπεζες αντέδρασαν με διάφορους τρόπους:

1. Προέβησαν σταδιακά σε σημαντικές μειώσεις επιτοκίων. Τον Οκτώβριο του 2008, το επιτόκιο της Fed είχε μειωθεί στο 1%. «Τον Μάρτιο του 2009 η BoE είχε μειώσει το επιτόκιο στο 0,5%, το χαμηλότερο από την ίδρυσή της, το 1694. Η ΕΚΤ είχε μειώσει το επιτόκιο στο 1%. Το 2008 οι κεντρικές τράπεζες επτά μεγάλων οικονομιών, ΗΠΑ, Μεγάλης Βρετανίας, Κίνας, Καναδά Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων και Σουηδίας είχαν μειώσει ταυτόχρονα το επιτόκιο τους κατά 0,5%»⁴². Ο σκοπός τους προφανής, να αποφύγουν την επέκταση της κρίσης σε παγκόσμια κλίμακα.
2. Σε συμφωνία με τις κυβερνήσεις, ενίσχυσαν το τραπεζικό σύστημα με σημαντικές ενέσεις ρευστότητας. «Στις ΗΠΑ, το σχέδιο ανακούφισης (TARP) προέβλεπε 700 δις \$ για την ενίσχυση του τραπεζικού συστήματος και λίγο αργότερα ένα πρόσθετο ποσό 800 δις \$. Η Ιταλία έριξε στην αγορά 40 δις €, η Γαλλία ενίσχυσε τις έξι μεγαλύτερες τράπεζες με 10,5 δις € και η Ρωσία έριξε στην αγορά 100 δις \$»⁴³.
3. Οι κυβερνήσεις μετά από συνεννοήσεις με τις κεντρικές τράπεζες, παρενέβησαν για να ενισχύσουν επιχειρήσεις και τράπεζες, παρέχοντας εγγυήσεις στους καταθέτες. «Στη Μεγάλη Βρετανία το ελάχιστο εγγυημένο ποσό καταθέσεων αυξήθηκε από 20 σε 50 χιλιάδες λίρες. Στην Ισπανία το εγγυημένο ποσό πενταπλασιάστηκε. Η Γερμανία και τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα έδωσαν εγγυήσεις για όλες τις τραπεζικές καταθέσεις»⁴⁴. Σκοπός αυτών των εγγυήσεων ήταν να αποφευχθούν «επιδρομές» σε τράπεζες, δηλαδή οι ομαδικές αποσύρσεις καταθέσεων.

42

Robert Skidelsky, 2012

43

http://en.wikipedia.org/wiki/Troubled_Asset_Relief_Program

44

Mankiw & Taylor, «Για την χρηματοοικονομική κρίση του 2007-2009», 2010

4. Πάρθηκαν επίσης διάφορα νομοθετικά μέτρα, όπως η προσωρινή απαγόρευση ή οι διάφοροι περιορισμοί στο short-selling σε πολλές χώρες (Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία, Ιταλία, Ελλάδα, Ισπανία και Αυστρία).

Η κλίμακα των αντιδράσεων των κεντρικών τραπεζών και των κυβερνήσεων έκανε φανερό πλέον ότι η κατάσταση ήταν χειρότερη από μια απλή χρηματοπιστωτική κρίση και ότι η παγκόσμια οικονομία έμπαινε σε ύφεση.

Υπάρχει η άποψη, πως οι κεντρικές τράπεζες, την περίοδο πριν από την κρίση (2002-2005) διατηρούσαν τα επιτόκια πολύ χαμηλά. Ακόμα, ότι ενδιαφέρονται για τη σταθερότητα των τιμών, αλλά αγνοούν τις τιμές των περιουσιακών στοιχείων. Άλλοι όμως, υποστηρίζουν ότι τα χαμηλά επιτόκια της περιόδου 2002-2005 ήταν τα πραγματικά επιτόκια και ότι αυξήθηκαν το 2005, όταν φάνηκαν οι πληθωριστικές πιέσεις, κυρίως λόγω της αύξησης των τιμών ενέργειας. Ακόμα, υποστηρίζουν ότι η φούσκα των τιμών των περιουσιακών στοιχείων ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως η Κίνα και η Ινδία, σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες χώρες, η οποία δημιούργησε μεγάλες ροές αποταμίευσης που έβρισκαν διέξοδο σε χώρες όπως οι ΗΠΑ όπου υπήρχαν περιουσιακά στοιχεία. Η μεγάλη αυτή ζήτηση δημιούργησε τη φούσκα. Σαφώς υπάρχουν και αυτοί που πιστεύουν ότι αντέδρασαν με ταχύτητα, συντονισμό και καινοτομίες.

Οι κεντρικές τράπεζες και οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να κάνουν πράξη αυτό που αναφέρει και ο Keynes. Μια ευλύγιστη νομισματική πολιτική μπορούσε να δημιουργήσει στη συνέχεια μια ευλύγιστη πολιτική μισθών. Αυξάνοντας την ποσότητα του χρήματος θα υπήρχε άνοδος των τιμών και θα ελαττωνόταν οι πραγματικοί μισθοί, αν οι πραγματικοί μισθοί παρέμεναν στάσιμοι ή ανερχόταν με μικρότερη ταχύτητα από το γενικό επίπεδο των τιμών (προϊόντων και των αγαθών).

Βέβαια από την άλλη (όπως και ο Keynes αναφέρει στο έργο του), ένας υπέρμετρος πληθωρισμός όπως και ο υπέρμετρος αντιπληθωρισμός, θα ήταν ικανοί (και οι δύο) να διαταράξουν την σταθερότητα της οικονομίας, θα μπορούσαν να επέμβουν στην ανισότητα ανάμεσα στις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις.

5.3.3 Η «αόρατη» απειλή

Οι Κεντρικές Τράπεζες, σε μια προσπάθεια στο να επανέλθει η σταθερότητα και να αυξηθούν οι επενδύσεις από τις επιχειρήσεις, μείωσαν περαιτέρω τα επιτόκια, με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν, για την Fed και την ΕΚΤ στο 0,25% ενώ για την BoE στο 0,5%.

Η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ (Fed) εκτός από την νομισματική παρέμβαση (μείωση του βασικού επιτοκίου), μόλις είδε την αύξηση της ανεργίας και την αύξηση της αστάθειας της αγοράς, εφάρμοσε την λεγόμενη «ποσοτική χαλάρωση» (Quantitative Easing)⁴⁵.

Το QE, πρωτοεμφανίστηκε ως μια στρατηγική της Κεντρικής Τράπεζας την Ιαπωνίας (BoJ), κατά τη διάρκεια της «χαμένης», για την χώρα δεκαετία του '90. Η ύφεση χτυπούσε τη χώρα με καταγιστικό ρυθμό. Η εγχώρια ζήτηση κατέρρευε, η ανεργία για πρώτη φορά γινόταν πρόβλημα, και ο πληθωρισμός εμφανιζόταν με αρνητική τιμή, δηλαδή, άρχισε να εμφανίζεται αντιπληθωρισμός (κάτι που έκανε τους καταναλωτές να καθυστερούν τις αγορές τους, ελπίζοντας ότι θα μπορούσαν να αγοράσουν «αύριο» τα ίδια πράγματα πιο φθηνά, με αποτέλεσμα το βάθεμα της Ύφεσης). Όταν τα επιτόκια έπεσαν στο μηδέν (0%), ξαφνικά η BoJ «έμεινε» από εργαλεία, έπεσε δηλαδή σε αυτό που πρώτος είχε αναφέρει ο Keynes και είχε περιγράψει (από την αντίστοιχη εμπειρία ύφεσης του '30) ως «παγίδα ρευστότητας» (liquidity trap): μηδενικά επιτόκια αλλά και οικονομική δραστηριότητα που συρρικνώνεται συνέχεια.

Η Ιαπωνική παγίδα ρευστότητας οφείλεται στους παρακάτω λόγους:

α) η αύξηση της ισοτιμίας του νομίσματος της «γιεν» (JPY) είχε ως αποτέλεσμα την μείωση των ιαπωνικών εξαγωγών, λόγο του ακριβού νομίσματος και

β) η πτώση των τιμών των ακινήτων που οδήγησε σε τραπεζική κρίση η οποία κατέστησε τις Ιαπωνικές τράπεζες σε τράπεζες – ζόμπι. Σε αυτή την κατάρρευση (που είναι παρόμοια με την κρίση του 2009), και αφού η Ιαπωνική Κυβέρνηση μάταια προσπαθούσε να αναζωογονήσει την οικονομία της χώρας ρίχνοντας

⁴⁵

http://www.kostasmelas.gr/2012/09/blog-post_10.html/

δανεικό χρήμα στην οικονομία, η BoJ σκέφτηκε την εξής καινοτομία για να ξεπεράσει την παγίδα ρευστότητας (που είναι ο φόβος κάθε κεντρικής τράπεζας): Καθώς δεν μπορούσε να αυξήσει την ποσότητα του χρήματος μειώνοντας κι άλλο τα (ήδη μηδενικά) επιτόκια (σήμερα βρίσκεται στο 0,10%), άρχισε να αγοράζει «χάρτινους τίτλους» (κρατικά ομόλογα, ιδιωτικά ομόλογα, μετοχές εταιριών και στεγαστικά δάνεια) από τράπεζες, επενδυτικά σχήματα και επιχειρήσεις. Αυτή η κίνηση ονομάστηκε τότε ποσοτική χαλάρωση, ή QE. Οι ΗΠΑ και οι Ευρώπη ήταν επικριτική τότε απέναντι στην BoJ.

Ποιος ο λόγος να αγοράζει μια κεντρική τράπεζα τίτλους, αντί να κόβει απλώς χρήμα; Το σκεπτικό της ποσοτικής χαλάρωσης (QE) είναι ότι, «με αυτές τις αγορές η Κεντρική Τράπεζα ουσιαστικά στέλνει ρευστότητα στους κατόχους τους (κυρίως στις τράπεζες αλλά και σε πολλές μεγάλες εταιρίες) ελπίζοντας ότι εκείνες, με τη σειρά τους, θα την εισάγουν στην (πραγματική) οικονομία υπό την μορφή νέων δανείων (οι τράπεζες) και νέων επενδύσεων (οι επιχειρήσεις). Για να πετύχει αυτό το τρικ οι τράπεζες και οι επιχειρήσεις πρέπει να περάσουν την νέα ρευστότητα στην υπόλοιπη οικονομία. Μόνο τότε έχει κάποιο αντίκτυπο»⁴⁶.

Αλλιώς, αν οι τράπεζες και οι επιχειρήσεις τελούν υπό καθεστώς απόλυτης απαισιοδοξίας, είναι πιθανό να μην υπάρχει κανένα αποτέλεσμα, ούτε καν αύξηση της ποσότητας του χρήματος.

Πως γίνονται οι αγορές των τίτλων; Συχνά αναφέρουμε πως «κόβουμε χρήμα». Δεν είναι απόλυτα ακριβές αυτό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες το έντυπο χρήμα είναι λιγότερο από το 10% του χρήματος που κυκλοφορεί στις αγορές. Άρα, για να κάνει τη διαφορά η εκτύπωση νέου χρήματος πρέπει να τυπωθεί πάρα πολύ χρήμα. Για αυτό τον λόγο δεν τυπώνουν χρήμα αυτό-καθεαυτό, αλλά απλά αγοράζουν όλους τους τίτλους πιστώνοντας τον λογαριασμό των τραπεζών και των επιχειρήσεων με τα ανάλογα ποσά, ελπίζοντας ότι εκείνες με τη σειρά τους, θα δαπανήσουν ή θα δανείσουν αυτά τα ποσά. Μόνο τότε θα αυξηθεί πραγματικά η ποσότητα του χρήματος από την πολιτική της ποσοτικής χαλάρωσης. Γι' αυτό το λόγο άρχισε η Fed να αγοράζει τίτλους τροφοδοτώντας την οικονομία με πολλά δισεκατομμύρια δολάρια, 85 δις \$ το μήνα. Ήθελε μέσα σε δύο χρόνια το

⁴⁶

πρόβλημα να είχε λυθεί. Αλλά δεν λύθηκε. Το γεγονός ότι α) κανείς πολιτικός δεν «επέβαλε» στις τράπεζες πώς να διαχειριστούν αυτό το χρήμα και β) αντίστοιχες κυβερνήσεις, για πολιτικούς λόγους (όπως παράδειγμα στην Ευρώπη, που είναι και οικονομικοί) προτίμησαν την λιτότητα και τις περικοπές. Σε ποσοτική χαλάρωση (QE) 50 δις λιρών προχώρησε και η Κεντρική Τράπεζα τη Αγγλίας (BoE).

Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) προχώρησε στην ανακοίνωση του προγράμματος Outright Monetary Transactions (=Πρόγραμμα Άμεσων Νομισματικών Συναλλαγών) ή OMT⁴⁷, το οποίο επιτρέπει στην ΕΚΤ να αγοράζει ομόλογα κρατών στην δευτερογενή αγορά ώστε να διορθώνονται οι στρεβλώσεις και οι αβάσιμοι φόβοι των επενδυτών. Το πρόγραμμα όμως αυτό δεν είναι με ελαστικούς όρους αλλά με πολύ «σκληρούς» όρους για το κράτος/μέλος που θα χριστεί να παρέμβει η ΕΚΤ. Ακόμα εφάρμοσε το πρόγραμμα LTRO⁴⁸ (με το πρόγραμμα αυτό οι τράπεζες μπορούν να λαμβάνουν απεριόριστη ρευστότητα για 3 χρόνια με την προϋπόθεση να βάζουν ως ενέχυρο κρατικούς τίτλους με ελάχιστη αξιολόγηση “Α”, αλλά και άλλους ενυπόθηκους τίτλους και δάνεια), το οποίο απευθύνεται στις τράπεζες για να χρηματοδοτούνε την πραγματική οικονομία. Είναι μακροχρόνια δάνεια με μηδενικά σχεδόν επιτόκια, έτσι ώστε οι τράπεζες να «ανοίξουν την στρόφιγγα» των δανείων και να χρηματοδοτήσουν τις επιχειρήσεις, όχι μόνο με ρευστό αλλά με φθηνό (ρευστό) χρήμα και όχι με πολύ μεγάλα επιτόκια λόγω της αβεβαιότητας που επικρατεί στην αγορά και στην γενικότερη οικονομία της ευρωζώνης. Να εγκαταλείψουν την «πιστωτική συμπίεση» δημιούργησε η κρίση.

---

⁴⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Outright_Monetary_Transactions

⁴⁸ www.depolas.gr/Ειδήσεις-Νέα/Νέα-Ημέρας/5804-EKT-Νέα-αποπληρωμή-δανείων-LTRO-από-τις-τράπεζες-την-επόμενη-εβδομάδα

Κεφάλαιο 6

Οι πρωταγωνιστές με το βλέμμα στο μέλλον

6.1 Η αναχαίτιση της ύφεσης

Οι τρεις θεμελιακές οικονομικές θεωρίες είναι χρήσιμες στην οικονομική επιστήμη. Αλλά όμως ο καπιταλισμός του Smith δεν μπορεί να εφαρμοστεί όπως ακριβώς περιγράφετε. Το «πνεύμα» του όμως θα ήταν χρήσιμο να εφαρμοστεί κυρίως από της πολυεθνικές επιχειρήσεις. Οι κρατικές επενδύσεις στην εποχή μας είναι πολύ σημαντικές για την άνοδο μιας οικονομίας. Ο Marx από την άλλη πρόβλεψε τις κρίσεις του καπιταλισμού και σε ένα βαθμό η θεωρία του βγήκε σωστή. Ακόμα και οι συνέπειες που αναφέρει από τις συνεχιζόμενες κρίσεις του

καπιταλισμού, ισχύουν. Η ανισότητα όντως διευρύνεται μεταξύ εργατών και καπιταλιστών.

Ο Keynes από την άλλη, διατύπωσε την θεωρία που μπορεί να εφαρμοστεί πιο εύκολα. Έτσι οι εκτιμήσεις γίνονται πάνω στην δική του θεωρία (λόγο και της σημερινής περιόδου, όμοιας με εκείνη που αναπτύχθηκε).

Βασικό σημείο της θεωρία του Keynes είναι, πως «όταν υπάρχει αύξηση των εισοδημάτων, θα μεγαλώσει και το ΑΕΠ μιας χώρας μέσω των επενδύσεων». Οι υπερβολικές όμως επενδύσεις σε συνδυασμό με ένα μικρό επιτόκιο αναφοράς (και ποσοτικής χαλάρωσης) θα εμφανίσουν πληθωριστικές τάσεις στην οικονομία, με αποτέλεσμα την δημιουργία ανεπιθύμητων προσδοκιών, η λεγόμενη «φούσκα» στην οικονομία. Αν συμβεί το αντίθετο, θα εμφανιστεί αποπληθωρισμός και ως συνέπεια θα έχει την μείωση της ανάπτυξης της οικονομίας.

Συμπερασματικά, η νομισματική πολιτική των κεντρικών τραπεζών είναι πολύ σημαντική για την επιθυμητή πορεία της οικονομίας. Η διαμόρφωση αυτής, σήμερα έχει κυρίως μελλοντικές συνέπειες για την πορεία της οικονομίας. Είτε είναι θετικές ή αρνητικές. Σημαντικές για τα οικονομικά αποτελέσματα είναι και οι γεωπολιτικές εξελίξεις που συμβαίνουν και επηρεάζουν την οικονομική εξέλιξη πάνω στην οποία «βαδίζει» η τοπική ή η παγκόσμια οικονομία. Σημαντικό ρόλο ακόμα, στην εξέλιξη της οικονομίας έχει και η ψυχολογία (προσδοκίες), για μελλοντική άνοδο ή κάθοδο.

6.1.1 Ευρώπη

Η Ευρωπαϊκή οικονομία χωρίζεται σε δύο μέρη, σε αυτή που έχει ευρώ και σε αυτή που δεν έχει. Η εστίαση των οικονομικών εξελίξεων θα γίνει για την ευρωζώνη.

Η συνεχιζόμενη μείωση του πληθωρισμού στο 0,4%, ανάγκασε την ΕΚΤ να μειώσει το βασικό επιτόκιο στο 0,05% και να εισάγει αρνητικό επιτόκιο (-0,20%) στις καταθέσεις των (εμπορικών) τραπεζών. Ακόμα η ΕΚΤ ανακοίνωσε πως είναι «έτοιμη» να αρχίσει μια ποσοτική χαλάρωση (QE), όπως η Fed.

Με την ισοτιμία του ευρώ/δολαρίου (€/€) στο 1,29517, η οικονομία της ευρωζώνης γίνεται πιο ανταγωνιστική. Αυτό φαίνεται και στο δείκτη μεταποίησης στην βιομηχανική παραγωγή (PMI), όπου τον Ιούνιο ήταν στο 52,8, ενώ τον Ιούλιο

στο 53,8. Η ανεργία τον Ιούλιο διαμορφώθηκε στο 11,5%, έναντι 11,6% τον Ιούνιο και 12% τον Μάιο⁴⁹.

Οι τιμές των ομολόγων (10ετή) έχουν πέσει και η άνοδος των μετοχών, προμηνύουν την εμπιστοσύνη της «αγοράς» στις ευρωπαϊκές εταιρίες.

Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από την άνοδο του πανευρωπαϊκού δείκτη (Stoxx Europe 600 Index) κατά 7,5%. Άλλο ένα στοιχείο είναι η μείωση του ευρωπαϊκού κόστους δανεισμού. Τα επιτόκια – αποδόσεις κυμαίνονται (ενδεικτικά): το Ιρλανδικό στο 2,15%, το Πορτογαλικό στο 3,57%, το Ισπανικό στο 2,47%, το Ιταλικό στο 2,53%, το Ελληνικό στο 5.8% και το Γερμανικό στο 1,08%⁵⁰.

Τα οικονομικά στοιχεία δείχνουν πως η ευρωζώνη «βγαίνει» από την «βαθιά» ύφεση. Γίνεται όμως αντιληπτό ότι υπάρχει ανάγκη για ποσοτική χαλάρωση (εύκολος δρόμος κατά το Keynes). Είναι όμως θέμα χρόνου να συμβεί κάτι τέτοιο (λόγο του φόβου για αποπληθωρισμό), ώστε να ενισχυθεί ο πληθωρισμός και να πλησιάσει το στόχο της ΕΚΤ (2%).

Το πρόγραμμα OMT και το LTRO (=Long Term Refinancing Operation), βοηθάει τον μεν πρώτο να αυξάνεται η εμπιστοσύνη προς τη χώρα (αν παραστεί ανάγκη) και το δεύτερο με τα 850 δισεκατομμύρια € από την ΕΚΤ, θα αναγκάσει τις τράπεζες να χρηματοδοτήσουν τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις της Ευρωζώνης. Μια ρήτρα χρηματοδότησης θα ήταν αποτελεσματική στο να διατεθούν τα κεφάλαια στην οικονομία της ευρωζώνης.

Η Αγγλική οικονομία (μη μέλος του ευρώ) είναι η πρώτη δυτική χώρα όπου θα προχωρήσει σε αύξηση του βασικού επιτοκίου. Η BoE έχει βασικό επιτόκιο στο 0,5% και με τον πληθωρισμό στην Αγγλία να είναι στο 1,9%.

6.1.2 ΗΠΑ

Στις ΗΠΑ η αντιμετώπιση της κρίσης ήταν διαφορετική. Η Fed εκτός από την μείωση των επιτοκίων, προχώρησε και σε μη συμβατικά μέτρα. Το αποτέλεσμα

---

⁴⁹ <http://www.newmoney.gr/article/59882/triti-imer-a-kerdon-stis-eyropaikes-agores-meta-ta-thetika-stoiheia-pmi-tis-eyrozonis>

⁵⁰ <http://finanza-mercati.ilsole24ore.com/reddito-fisso-e-tassi/spread-europa-oggi/>

ήταν ο δείκτης ISMⁱ του Ιουλίου έφτασε στις 58,7 μονάδες. Η ανεργία μειώθηκε στο 6,2% (στόχος Fed 6,5%), η απόδοση του ομολόγου (10ετή) κυμαίνεται στο 2,42% και οι τρεις βασικοί χρηματιστηριακοί δείκτες έχουν καταγράψει μεγάλη άνοδο (Dow Jones στις 16.919,59 μονάδες, Nasdaq στις 4.527,51 μονάδες και Standard & Poor's στις 1.981,60 μονάδες). Γίνεται αντιληπτό ότι οι επενδυτές απομακρύνονται από τα ομόλογα και κατευθύνονται προς τις μετοχές με μεγάλη ένταση.

Η ενίσχυση του ΑΕΠⁱⁱ κατά 4,1% σε ετήσια βάση, ανάγκασαν την Fed (FOMC= Επιτροπή Νομισματικής Πολιτικής της Ομοσπονδιακής Τράπεζας), να μειώσει (TAPERing)ⁱⁱⁱ περαιτέρω την ποσοτική χαλάρωση (QE), κατά 10 δισεκατομμύρια \$, φτάνοντας τις μηνιαίες αγορές ενεργητικού στα 15 δισεκατομμύρια \$ από 25 τον Ιούνιο⁵¹. Οι ΗΠΑ εκτός από την «χαλαρή» νομισματική πολιτική, το κράτος έκανε και επενδύσεις – διασώσεις σε μεγάλες βιομηχανίες όπως η General Motor.

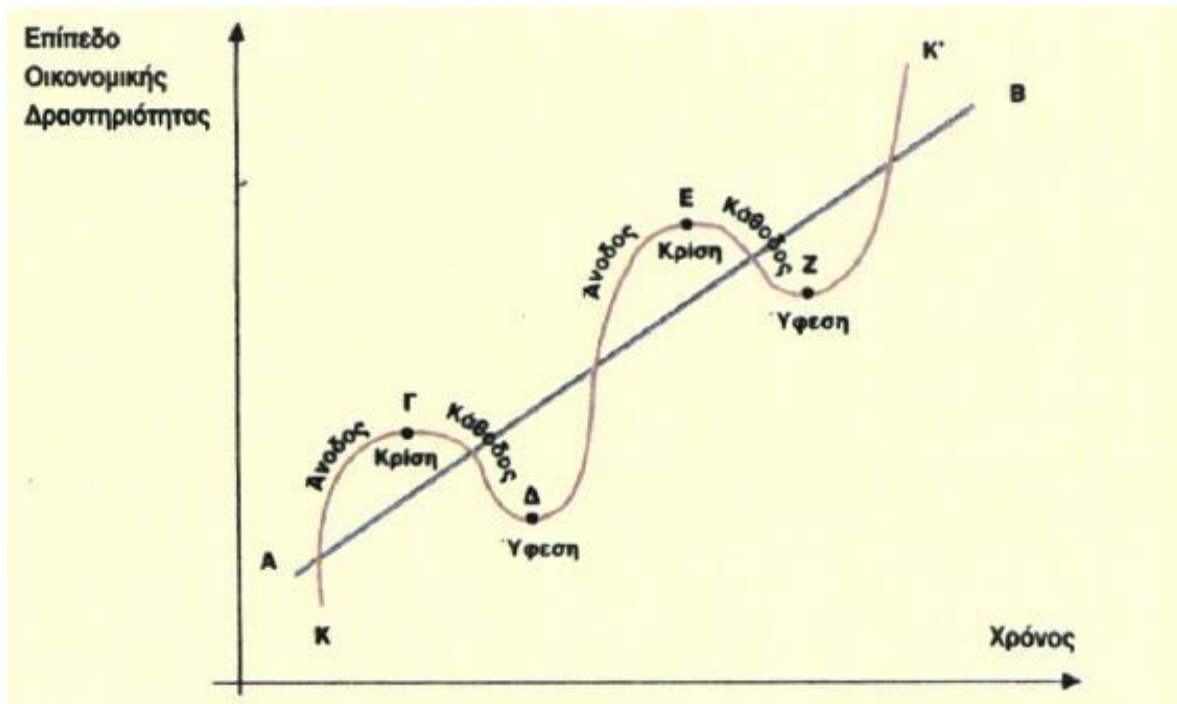
Οι ενέργειες της Fed έχουν ως αποτέλεσμα, η οικονομία των ΗΠΑ να είναι πιο κοντά στη «φάση της ανόδου» από ότι της ευρωζώνης. Η Fed θα σταματήσει την ποσοτική χαλάρωση και θα υπάρξει η πρώτη αύξηση του βασικού επιτοκίου το πρώτο τρίμηνο του 2015 ή το πολύ στις αρχές του δεύτερου τρίμηνου.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, βάση του Οικονομικού Κύκλου του Keynes, θα εκτιμήσουμε που βρίσκεται η κάθε προαναφερθείσα οικονομία.

Διάγραμμα 3 : Οικονομικός Κύκλος Keynes

---

⁵¹ <http://www.bankwars.gr/2014/07/%CE%9D%CE%AD%CE%B1-%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-qe-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-fed/>

Διακρίνουμε τις διάφορες φάσεις μιας οικονομίας. Βάση των αποτελεσμάτων η ΗΠΑ και η Αγγλία βρίσκονται πολύ κοντά στην άνοδο, όπου θα εισέλθουν «επίσημα» με την άνοδο των βασικών επιτοκίων.

Η ευρωζώνη εξέρχεται από την φάση της ύφεσης αλλά με πολύ αργό ρυθμό και χωρίς να έχει την απαιτούμενη δυναμική. Ο αποπληθωρισμός είναι βασικό πρόβλημα στο να ξεπεραστεί η φάση της ύφεσης. Εκτός από την «σκληρή» νομισματική πολιτική, το πρόβλημα χρέους κάποιων χωρών είναι βασική αιτία της μη εξόδου από αυτήν. Αυτά είναι τα δύο βασικά προβλήματα.

Μία περαιτέρω έρευνα που μπορεί να γίνει είναι:

- με την πρώτη αύξηση των βασικών επιτοκίων, πως θα αντιδράσουν οι επενδυτές – κεφαλαιούχοι και
- η άνοδος αυτή θα επιφέρει πραγματική (μόνιμη) ανάπτυξη ή έχει δημιουργηθεί (λόγο φθηνού χρήματος) «φούσκα», όπου σε σύντομο χρονικό διάστημα θα εμφανιστεί κρίση – κάθοδος – ύφεση;

Επίλογος

Η Οικονομία είναι επιστήμη. Οι σημαντικότεροι εκφραστές της Οικονομικής Επιστήμης υπήρξαν ο Adam Smith, ο Karl Marx και ο M. Keynes.

Τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στην αρχή αυτής της εργασίας, εν μέρει ακόμα παραμένουν, αν και έγινε προσπάθεια να απαντηθούν.

Όταν κάποιος προσπαθεί να εφαρμόσει τις οικονομικές θεωρίες, πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψιν του τις ιδιαιτερότητες της εποχής, τις ιδιαιτερότητες των κρίσεων καθώς και τις ιδιαιτερότητες αυτών που τελικά θέλουν να συνδράμουν και να βοηθήσουν. Η οικονομική εξέλιξη μπορεί να προβλεφθεί και να καθοδηγηθεί μέχρι ένα σημείο.

Οι οικονομικές σκέψεις που διατυπώθηκαν από τους μεγάλους οικονομολόγους και εξετάστηκαν σ' αυτή την εργασία, είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Αλλά συνάμα όμως είναι και τόσο ίδιες σε κάποια άλλα σημεία. Η εφαρμογή τους στο σήμερα δεν είναι κάτι το ξένο.

Τελικά, υπάρχει εμφανής επίδραση των οικονομικών θεωριών στην σύγχρονη Οικονομική Ιστορία με θετικά και αρνητικά αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

Βιβλία:

- Μάτικ Π., 1969, «*Μάρξ και Κέυνς*», Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας
- Hansen A.H., 1953, «*Εισαγωγή εις τον Keynes*», Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης
- Φίλιας Β.Ι., 1994, «*Κοινωνιολογία της Οικονομίας*», Αθήνα, Εκδόσεις GUTENBERG
- Screpanti E. & Zamagni S., 2004, «*Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*», Αθήνα, τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος
- Mankiw G.M. & Taylor M.P. (Επιμέλεια – μετάφραση: Θεόδωρος Λιανός), 2010, «*Αρχές Οικονομικής Θεωρίας*», (Συμπλήρωμα: «*Για την χρηματοπιστωτική κρίση του 2007- 2009*»), Αθήνα, Εκδόσεις GUTENBERG
- Σημειώσεις μαθήματος, «*Κοινωνιολογία της Οικονομίας*»
- Aron P., 1984, «*Η εξέλιξη της Κοινωνιολογικής σκέψης*», Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση
- Βαρουφάκης Γ., 2011, «*Κρίσης Λεξιλόγιον*», Αθήνα: Ποταμός
- Heilbroner L.R., 2000, «*Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*», Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Heilbroner R. & Mildberg W., 2010, «*Η γέννηση της οικονομικής κοινωνίας*», Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Skidelsky R., 2012, «*KEYNES: ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ*», Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική

Άρθρα:

- Gareer J., 2013, «*Η χαμένη ισορροπία του παγκόσμιου καπιταλισμού*», *Euro2day.gr*
  - WWW. BANKWARS.gr, 2014, «*Νέα μείωση του QE από την Fed*», Αθήνα, Online.
  - WWW.Finanzen.net

- WWW.Capital.gr
  - «ΗΠΑ: Μήνυμα από την FDIC κατά 16 τραπεζών για χειραγώγηση του Libor»
  - «Γιατί το επιτόκιο libor μας "καίει";»
- WWW.Naftemporiki.gr «Πρόστιμο 1,07 δις. Δολ. στη Rabobank»
- WWW.Skai.gr «Βαρύ πρόστιμο στη RBS για το σκάνδαλο Libor»
- WWW.tovima.gr «Ένας αιώνας από το “κράχ” του 1907», 2007
- WWW.Exadas.gr (www.exadasdocumentaries/series/argentina/exadas_decade.php/) «ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑ ΤΗΣ ΑΡΓΕΝΤΙΝΗΣ»
- Deutsche Welle, Wealthx.com, billionairecensus.com
- WWW.Oneman.gr «Οι 5 μεγαλύτερες οικονομικές κρίσεις του 20^{ου} αιώνα»
- WWW.Sansimera.gr «Η Χρηματιστηριακή Κρίση του 1929»
- Μελάς Κ. «Τι είναι η Ποσοτική Χαλάρωση», Online, Διαθέσιμο: www.kostasmelas.gr/2012/09/blog - Post_10.html/, 10 Σεπτεμβρίου 2012
- WWW.depolas.gr
- WWW.Newsmoney.gr
- WWW.wikipedia.org
  - http://en.wikipedia.org/wiki/Outright_Monetary_Transactions
  - http://en.wikipedia.org/wiki/Troubled_Asset_Relief_Program

---

ⁱ Ανακοινώνεται από το Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών (ISM). Αποτυπώνει το βαθμό ανάπτυξης της δραστηριότητας στον κλάδο περιοχής υπηρεσιών στην οικονομία των ΗΠΑ.

ⁱⁱ Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν.

ⁱⁱⁱ Ονομάζεται η μείωση της Ποσοτικής Χαλάρωσης (QE). Δηλαδή, η μείωση των μηνιαίων αγορών χρεογράφων και περιουσιακών στοιχείων (asset). Όπως ακόμα Κρατικά Ομόλογα και Ενυπόθηκα Τυποποιημένα Δάνεια ή ABS (= Asset Backed Securities).